

PAŃSTWOWE MUZEUM ARCHEOLOGICZNE

w Warszawie

WIADOMOŚCI ARCHEOLOGICZNE

BULLETIN ARCHÉOLOGIQUE POLONAIS

TOM (VOL.) LXVI

2015

WARSZAWA 2015 VARSOVIE

**WIADOMOŚCI
ARCHEOLOGICZNE**

TOM LXVI

Redaguje zespół / Editorial staff:

dr **Jacek Andrzejowski** (sekretarz redakcji / managing editor), dr **Wojciech Brzeziński** (redaktor naczelny / editor in chief),
mgr **Grażyna Orlińska**, mgr **Radosław Prochowicz**, mgr **Barbara Sałacińska**,
mgr **Andrzej Jacek Tomaszewski**, mgr **Katarzyna Watemborska-Rakowska**

Rada Naukowa / Scientific Advisory Board:

Przewodniczący / Chairman – prof. dr hab. **Wojciech Nowakowski** (Instytut Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego)
prof. dr **Audronė Bliujienė** (Klaipėdos universitetas), prof. dr hab. **Claus von Carnap-Bornheim** (Stiftung
Schleswig-Holsteinische Landesmuseen, Zentrum für Baltische und Skandinavische Archäologie, Schleswig),
prof. dr hab. **Zbigniew Kobyliński** (Instytut Archeologii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego),
prof. dr hab. **Jerzy Maik** (Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk),
prof. dr hab. **Dieter Quast** (Forschungsinstitut für Archäologie, Römisch-Germanisches Zentralmuseum, Mainz),
prof. dr hab. **Paweł Valde-Nowak** (Instytut Archeologii Uniwersytetu Jagiellońskiego)

Recenzenci tomu / Peer-reviewed by:

prof. dr hab. **Wojciech Blajer**, prof. dr hab. **Teresa Dąbrowska**, prof. dr hab. **Sławomir Kadrow**,
prof. dr hab. **Magdalena Mączyńska**, prof. dr hab. **Wojciech Nowakowski**, prof. dr hab. **Jacek Poleski**

Tłumaczenia / Translations:

Anna Kinecka

Jacek Andrzejowski, Magdalena Mączyńska

Korekta / Proof-reading

Autorzy

Katarzyna Watemborska-Rakowska

Skład i łamanie / Layout:

JRJ

Rycina na okładce: gliniana figurka z Pieniążkowej. Rys. Lidia Kobylińska i Anna Potoczny
Cover picture: clay figurine from Pieniążkowa. Drawing Lidia Kobylińska and Anna Potoczny

© Państwowe Muzeum Archeologiczne w Warszawie, 2015

© Autorzy, 2015

Państwowe Muzeum Archeologiczne jest instytucją
finansowaną ze środków
Samorządu Województwa Mazowieckiego

Pełen spis zawartości „Wiadomości Archeologicznych”: <http://www.wiadomosci-archeologiczne.pl/spisy-tresci/>

List of contents of “Wiadomości Archeologiczne”: <http://www.wiadomosci-archeologiczne.pl/spisy-tresci/>

Adres redakcji / Editorial office:

Państwowe Muzeum Archeologiczne, ul. Długa 52 (Arsenał), 00-241 Warszawa
tel.: +48 (22) 5044 841, +48 (22) 5044 813; fax: +48 (22) 831 51 95;
e-mail: j.andrzejowski@wiadomosci-archeologiczne.pl

<http://www.wiadomosci-archeologiczne.pl>

WIADOMOŚCI ARCHEOLOGICZNE

Tom (Vol.) LXVI

SPIS TREŚCI

Contents

ROZPRAWY

- Grażyna Orlińska, Łukasz Karczmarek, Miseczki z omfalosem w kulturze łużyckiej na ziemiach polskich 3
Small Omphalos Bowls from Lusatian Culture Contexts in Poland
- Michał Grygiel, Kultura jastorfska na Niżu Polskim. Próba określenia chronologii, zasięgu i powiązań 127
Jastorf Culture in the Polish Lowland. Its Approximate Chronology, Range and Connections
- Claus von Carnap-Bornheim, Między adaptacją a oporem? Uwagi o grobach „książęcych” 183
z okresu wpływów rzymskich w *Barbaricum*
Between Adaption and Resistance – Some Thoughts Concerning the So-Called “Princely Graves” of the Roman Iron Age in the *Barbaricum*
- Joanna Zagórska-Telega, Obiekty kremacyjne z cmentarzysk kultury przeworskiej z dorzecza Liswarty 201
z młodszego i późnego okresu wpływów rzymskich oraz wczesnej fazy okresu wędrówek ludów
Cremation Features in Przeworsk Culture Cemeteries in the Liswarta River Basin, from the Younger and Late Roman Period until the Early Phase of the Migration Period

MISCELLANEA

- Zuzanna Różańska-Tuta, Plastyka antropomorficzna ludności kultury trypolskiej w zbiorach 247
Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie
Anthropomorphic Plastic Art of the Tripolye Culture People in the Collections of the State Archaeological Museum in Warsaw
- Anna Drzewicz, Gatunkowy i anatomiczny dobór zwierząt do ciałopalenia z cmentarzyska z wczesnej epoki żelaza 283
w Sochaczewie-Trojanowie
Animal species and Anatomical Elements Selected for Cremation in the Early Iron Age Cemetery at Sochaczew-Trojanów

ODKRYCIA

- Andrzej Pelisiak, Andrzej Wójcik, Neolityczna antropomorficzna figurka kamienna z miejscowości Tupadły, 313
stan. 1, pow. inowrocławski
A Neolithic Anthropomorphic Stone Figurine from Tupadły, site 1, Inowrocław County
- Anna Rembisz-Lubiejewska, Skarb przedmiotów brązowych odkryty w Słupsku, pow. *loco* 318
A Bronze Hoard Found in Słupsk, Słupsk County

Katarzyna Czarnicka, Wojciech Siciński, Unikatowa pochwa miecza z cmentarzyska kultury przeworskiej w Orenicach, pow. łęczycki	320
A Unique Sword Scabbard from a Przeworsk Culture Cemetery at Orenice, Łęczyca County	
Agnieszka Jarec, Znaleźzisko ostrogi krzesłowanej z rejonu Ciechanowa	330
Unpublished Finds from Grodzisk, Węgrów County, from the Collections of the State Archaeological Museum in Warsaw	
Kinga Żyto, Nieznane zabytki okresu wpływów rzymskich z Muzeum Regionalnego im. Hieronima Ławniczaka w Krotoszynie	332
Unpublished Roman Period Artefacts from the Hieronim Ławniczak Regional Museum in Krotoszyn	
Andrzej Szela, Nietypowa sprzączka z Siemiatkowa. Wyrób lokalny czy import bałtyjski?	334
An Atypical Belt-Buckle from Siemiatkowo. A Locally Made Form or a Balt Import?	
Jacek Andrzejowski, Ryszard Cędrowski, Grób z Łazówka koło Sokołowa Podlaskiego – ślad nieznanego cmentarzyska kultury wielbarskiej?	338
A Grave from Łazówek near Sokołów Podlaski – Evidence of an Unknown Wielbark Culture Cemetery?	
Mirosław Rudnicki, Konstantin N. Skvortov, Znaleźzisko sprzączki typu <i>Snartemo-Sjörup</i> z Nadrowii	348
A Belt-Buckle type <i>Snartemo-Sjörup</i> from Nadrovia Region	
WYKAZ SKRÓTÓW / ABBREVIATIONS	355

ZUZANNA RÓŻAŃSKA-TUTA

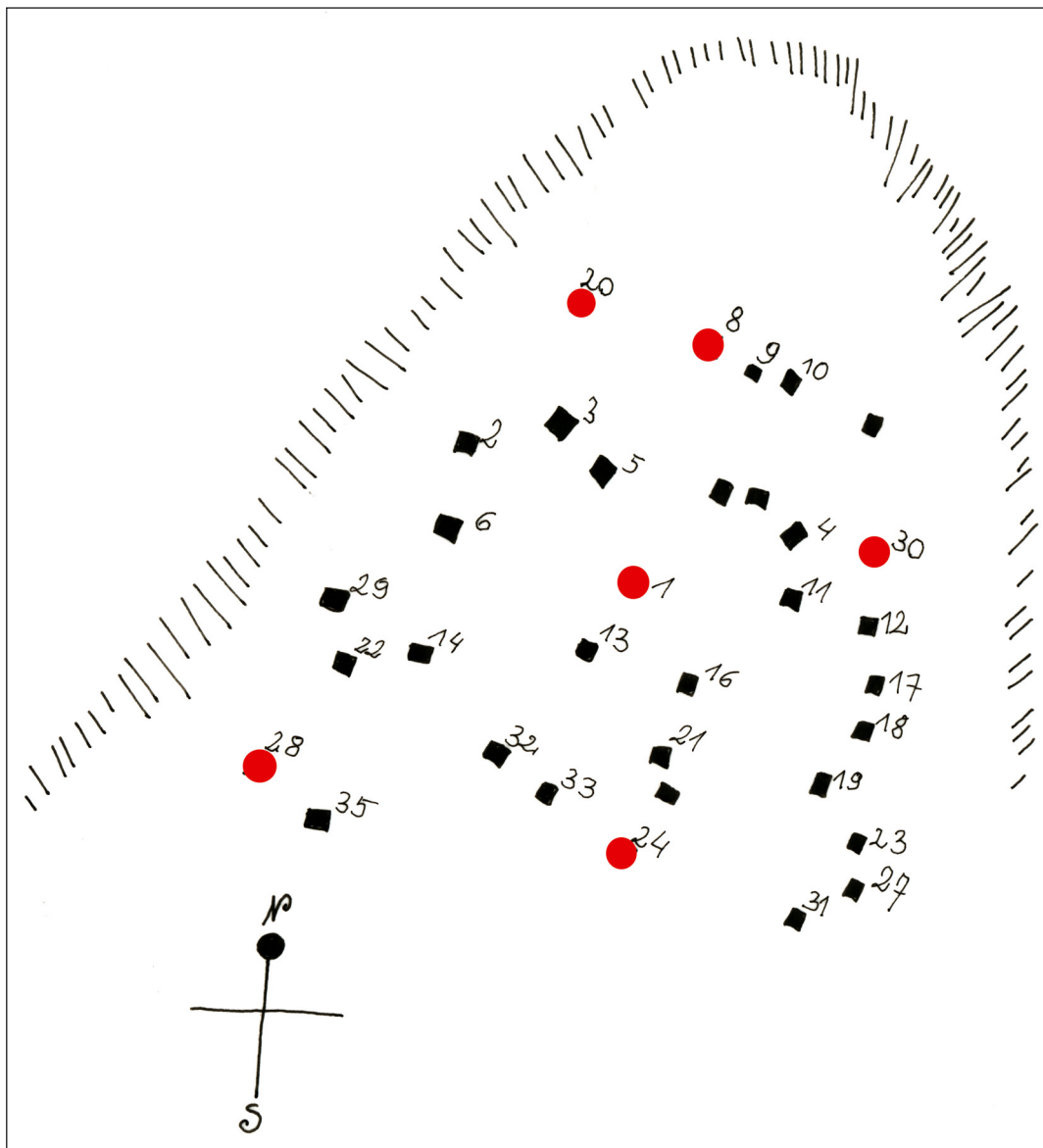
PLASTYKA ANTROPOMORFICZNA LUDNOŚCI KULTURY TRYPOLSKIEJ
W ZBIORACH PAŃSTWOWEGO MUZEUM ARCHEOLOGICZNEGO W WARSZAWIEANTHROPOMORPHIC PLASTIC ART OF THE TRIPOLYE CULTURE PEOPLE
IN THE COLLECTIONS OF THE STATE ARCHAEOLOGICAL MUSEUM IN WARSAW

W zbiorach dawnego Muzeum Archeologicznego Warszawskiego Towarzystwa Naukowego im. Erazma Majewskiego, obecnie wchodzących w skład kolekcji Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie, znajdują się liczne materiały pochodzące z terenów dzisiejszej Ukrainy (J. Głosik 1962, s. 125). Pośród zabytków datowanych na młodszą epokę kamienia znalazły się artefakty wydobyte podczas badań wykopaliskowych w Popudni i Pieniążkowej na Podolu. Poza dużą ilością ceramiki naczyniowej były to też inne wyroby gliniane, takie jak plastyka antropomorficzna, będąca tematem niniejszego opracowania.

**Historia badań wykopaliskowych
w Popudni i Pieniążkowej**

Początki fascynacji polskich badaczy zabytkami kultury trypolskiej sięgają pierwszych dziesięcioleci XIX wieku (K. Harat 2011, s. 282). W latach 70. XIX stulecia Adam Honory Kirkor przeprowadził badania wykopaliskowe w jaskini Werteba (Вепреба). Następnie (lata 90. XIX i początek XX wieku) pracowali tam Gotfryd Ossowski oraz Włodzimierz Demetrykiewicz, którzy równolegle eksplorowali stanowisko w położonym nieopodal Bilczu Żłoty (Більче-Золоте, обл. Тернопіль; S. Kadrow, E. Trela-Kieferling 2013, s. 9). W latach 1908–1912 profesor Uniwersytetu Lwowskiego Karol Hadaczek prowadził, owocujące bogactwem różnego rodzaju artefaktów, wykopaliska na osadzie w Koszyłowcach (Кошилівці, обл. Тернопіль). Te oraz inne pomniejszych odkrycia związane z omawianą kulturą archeologiczną niewątpliwie miały wpływ na fakt, iż w 1910 roku Marian

Himner, wówczas dwudziestotrzyletni zapalony geolog, archeolog, historyk sztuki i artysta (L. Himner-Jarońska 1933, s. 10–11), doszedł do porozumienia z dyrektorem Muzeum Archeologicznego w Warszawie Erazmem Majewskim w sprawie przeprowadzenia badań archeologicznych na Ukrainie. Celem wykopalisk miało być pozyskanie materiałów kultury trypolskiej, zwanej przez niego przedmiceńską. Himner był dobrym kandydatem do tego rodzaju przedsięwzięcia, gdyż znał tereny Podola, które wielokrotnie odwiedzał jeszcze jako nastolatek, natomiast Majewskiemu zależało na uzupełnieniu luki w swych zbiorach, w których do tej pory brakowało tego rodzaju artefaktów. W roku 1911 Himner udał się do Kijowa, gdzie o pomoc w ustaleniu miejsca przyszłych wykopalisk poprosił Wikentija Hwojkę (Викентій Хвойка) – ukraińskiego archeologa mającego ogromne zasługi w badaniu reliktyw osad kultury trypolskiej. Jednak dostawszy odpowiedź odmowną, wyjechał w okolice Humania, gdzie zatrzymał się u posiadacza ziemskiego Dominika Rusieckiego, który został protektorem działań Himnera na Ukrainie. Posiłkując się pracami naukowymi Hvojki, młody archeolog wyznaczył do badań obszar w pobliżu wsi Popudnia, na płaskowyżu ujętym przez dwie niewielkie doliny, na którym podczas prospekcji powierzchniowej znalazł małe kawałki przepalanej gliny – pozostałości „płaszczadek” (placyków), i ceramikę „przedmiceńską” (Ryc. 1). Wykopaliska w tym miejscu trwały dwa lata, jednakże, jak ubolewa ich autor, odbywać się mogły jedynie wiosną i jesienią, gdyż latem obszar ten był obsiany zbożem, poza tym niekiedy prace prowadzono tylko dwa dni w tygodniu. W 1911 roku Himner badał również drugie stanowisko osadowe kultury trypolskiej

Ryc. 1. Plan osady w P o p u d n i a z zaznaczonymi (czerwone kółka) płószczadkami zawierającymi figurki antropomorficzne.

Wg: M. Himner 1933 oraz dokumentacja polowa z badań w archiwum PMA

Fig. 1. Plan of the settlement at P o p u d n i a. Platforms containig anthropomorphc figurines are marked in red.

After: M. Himner 1933 and field documentation in the archive of PMA

(Ryc. 2). Prace w Pieniążkowej (także wchodzącej w skład majątku Rusieckiego) trwały tylko trzy miesiące, ale przebiegały bardziej regularnie i intensywnie (M. Himner 1933, s. 37–39). Mimo różnego rodzaju trudności ekspedycja podolska, finansowana przez redakcję „Światowita”, przyniosła oczekiwane efekty. Jak pisze w sprawozdaniu z działalności Muzeum Erazm Majewski (1913, s. 97): *Rozkopał on (Himner – uwaga Z.T-R.) we wrześniu r. 1911 kilkanaście tzw. „placyków” w pow. Humańskim, w majątkach Pieniążkowa i Popudnia i przywiózł wyniki swych rozkopywań w postaci znacznej liczby okazów ceramiki zwanej przedmiceńską, zarówno malowanej, jak ozdabianej plastycznie. Przeważnie były to fragmenty naczyń glinianych, ponieważ „placyki” dochowały się w bardzo złym*

stanie. Przybyło z tego materiału 149 pozycyi do katalogu (No No 19072–19220) oraz po badaniach w Popudni, w roku następnym: Po odrestaurowaniu obfitego materiału dostarczonego do muzeum, weszło do niego 681 numerów. Wśród zabytków tych znalazło się kilkanaście okazów ze wszech miar bardzo cennych pod względem muzealnym i naukowym (E. Majewski 1914, s. 84–85). Majewski koncentrował się przede wszystkim na modelu budynku, który określał jako zagroda owoczesna, wykonana w glinie dobrze wypalonej, wspomina jednakowoż, że wśród wydobytych przez M. Himnera artefaktów znajdują się figurki gliniane (E. Majewski 1914, s. 85).

Już w rok po zakończeniu prac wykopaliskowych na Podolu M. Himner opracował wyniki swoich badań

Ryc. 2. Plan osady w Pieniżkowej z zaznaczonymi (czerwone kółka) płaszczadkami zawierającymi figurki antropomorficzne.

Wg: M. Himner 1933 oraz dokumentacja polowa z badań w archiwum PMA

Fig. 2. Plan of the settlement at Pieniżkowo. Platforms containing anthropomorphic figurines are marked in red.

After: M. Himner 1933 and field documentation in the archive of PMA

w formie pracy doktorskiej noszącej tytuł *Étude sur la civilisation prémycénienne dans le bassin de la Mer Noire, d'après des fouilles personnelles*, którą obronił na Sorbonie. Tekst został opublikowany w „Światowicie” dopiero na początku lat 30., już po śmierci autora¹. Trzon rozprawy stanowi analiza materiału ceramicznego, dokonana pod kątem surowcowym, morfologicznym oraz wątków orna-

mentacyjnych. Autor stworzył klasyfikację naczyń i podjął próbę określenia ich porządku chronologicznego. Zwięźle scharakteryzował oba stanowiska, szczegółowo opisując jedynie kilka z kilkudziesięciu odkrytych płaszczadek, szerzej analizował natomiast ich ogólną budowę i funkcję. Najmniej uwagi poświęcił Himner narzędziom kościanym, kamiennym i wykonanym z surowca krzemionkowego. Argumentował to rzadkim występowaniem tego rodzaju artefaktów na stanowiskach oraz ich złym stanem zachowania (przeżalone), wspominał jednak o pewnej liczbie grocików krzemienych, których ilustracji nie

¹ Marian Himner zginął jako pilot w katastrofie lotniczej we Francji w wieku 28 lat (L. Himner - Jarosińska 1933 – tam szczegółowy życiorys badacza).

zamieścił. Syntezę rozprawy stanowi próba określenia roli cywilizacji przedmiejskiej w świecie klasycznym. Badacz dowodzi wpływów na kulturę trypolską cywilizacji Grecji przedmykeńskiej. Analizuje podobieństwa i różnice w dziedzinie wyrobów ceramicznych, powołując się na przykłady z Bałkanów oraz Bliskiego Wschodu. Autor poświęcił kwestii plastyki antropomorficznej zaledwie trzy strony, nie zamieścił też ilustracji wszystkich tego rodzaju zabytków odkrytych w Popudni i Pieniążkowej. Figurki ludzkie z Popudni podzielił na cztery typy, kierując się uformowaniem ich nóg. Najliczniej występują przedstawienia kobiece o nogach zakończonych konicznie, co według Himnera służyć miało wtykaniu statuetek w piasek. Pozostałe typy to figurki o płaskiej podstawie, o nogach uformowanych oddzielnie oraz reprezentowane przez jeden artefakt – typ realistyczny siedzący (M. Himner 1933, s. 100–102). Niestety, autor nie skupił się na kontekście archeologicznym tych znalezisk. Miejsce odkrycia części statuetek udało się zidentyfikować przede wszystkim dzięki notatkom polowym z badań, znajdującym się w archiwum PMA. Ponadto badacz scharakteryzował plastykę figuralną antropomorficzną jako jeden z trzech (razem z przedstawieniami zoomorficznymi i modelami domostw) rodzajów artefaktów związanych ze sferą kultową. Fragment przedstawienia z Pieniążkowej wprost określił jako wizerunek bogini urodzaju (M. Himner 1933, s. 147–148). O figurkach ludzkich z Popudni i Pieniążkowej pisała również Helena Cehak (1933). W artykule dotyczącym plastyki kultury ceramiki malowanej w Polsce badaczka wyróżniła typy figurek ze względu na ich morfologię, analizowała ornamentykę oraz poprzez analogie z terenów ościennych podjęła próby ustalenia pochodzenia plastyki antropomorficznej. Tego rodzaju wytwory łączyła z kultem przodków. Odrzuciła teorię o Magna Mater (wówczas powszechnie akceptowaną) i sugerowała, iż figurki, w zastępstwie żywych ludzi, składane były w domach, które następnie palono wraz z ciałem zmarłego i jego dobytkiem (H. Cehak 1933, s. 166–193, 230–231). Autorka zamieściła również tablice z materiałem ilustracyjnym, na których widnieją niektóre spośród publikowanych już przez Himnera figurek. Ponadto o obecności plastyki antropomorficznej na omawianych stanowiskach wspominał Leon Kozłowski (1924, s. 126). Kazimierz Majewski (1948, tabl. III:4) oraz Anna Pogożeva (1983, s. 62, ryc. 13:12) publikowali w swoich pracach dotyczących przedstawień antropomorficznych kultury trypolskiej rysunki pojedynczych figurek z Popudni².

² Obecność plastyki figuralnej zoomorficznej w Pieniążkowej i Popudni, poza M. Himnerem i H. Cehak, zaznaczała V. I. B a l a b i n a (1998, s. 245, ryc. 64:7.9, 75:7), o modelu budynku z Popudni pisali M. H i m n e r (1933, s. 151–160), H. C e h a k (1933, s. 204–208), E. M a j e w s k i (1914, s. 84–86) i L. K o z ł o w s k i (1924, s. 127–128).

Warunki naturalne, relikty osadnictwa trypolskiego oraz datowanie stanowisk w Popudni i Pieniążkowej

Informacje na temat pozostałości osadnictwa na stanowiskach we wsiach Popudnia (Popudnâ/Попудня) i Pieniążkowa (Pen'ożkove/Пеньожкове, dziś. Bogačivka/Богачівка) czerpać możemy przede wszystkim z napisanej w 1913 roku francuskiej rozprawy M. Himnera. Z racji czasu powstania tej pracy dane dotyczące stratygrafii i planigrafii stanowisk oraz kontekstu archeologicznego poszczególnych artefaktów są niezadowalające. Nie jest możliwe dokonanie na ich podstawie pełnej analizy osadnictwa w tych miejscach, tym niemniej przytoczenie nawet szczątkowych wiadomości wydaje się celowe.

Obydwa omawiane stanowiska osadowe położone są na Ukrainie, w obwodzie czerkaskim (Черкаси) – Popudnia w rejonie monastyryszczewskim (Монастирище), Pieniążkowa w rejonie chrystynińskim (Христинівка). Jest to obszar Wyżyny Podolskiej, strefa lasostepu, odznaczająca się żyznymi czarnoziemami i glebami brunatnymi, poprzecinana gęstą siecią dolin rzecznych i jarów tworzących garby i grzędy (M. Videjko 2004b, s. 404, 430; W. A. Kruc 1994, s. 10; S. Kadrow 2013, s. 23).

Relikty osady kultury trypolskiej w Popudni umiejscowione są na trójkątnym cyplu o wymiarach 500 na 300 m, między dwiema małymi dolinami (Ryc. 1). Taka lokalizacja osad była typowa dla ludności omawianej kultury, zamieszkującej obszary w międzyrzeczu Bohu i Dniepru (W. A. Kruc 1994, s. 11). Na stanowisku przebadane zostały pozostałości 33 chat w postaci owalnych rumowisk polepy, tzw. płaszczadek, o wymiarach od 20 do 35 m² (M. Himner 1933, s. 40–48). Tworzyły one mniej więcej regularne kręgi, wpisane jeden w drugi, co stanowi typowy układ przestrzenny osad kultury trypolskiej już od wczesnego etapu jej rozwoju (M. Videjko 2004a, s. 304–314; W. A. Kruc 1994, s. 11). Prawie wszystkie płaszczadki nosiły ślady gwałtownego pożaru. Poza bogatym zbiorem ceramiki kuchennej i stołowej, o formach takich jak: misy, kubki, amfory, pokrywki, garnki, naczynia binoklowate, na stanowisku odkryto przepalony materiał krzemienno-kościany (autor badań wspomina o skrobaczach i nożach krzemienno-kościanych) oraz dwa topory kamienne (M. Himner 1933, s. 110, tabl. XLI). Włodzimierz Kruc w swym artykule dotyczącym kwestii demograficznych kultury trypolskiej oblicza wielkość osady w Popudni na 12 ha, zaś liczbę jej mieszkańców na 370 osób. Obszar ziemi uprawianej w ciągu roku miałby wynosić 111 ha, zaś powierzchnia użytkowa lasu (w celu pozyskiwania drewna) – 6 ha. Ogólna powierzchnia strefy eksploatacji to według W. A. Kruca 656 ha, w promieniu 1,4 km (W. A. Kruc 1994, tab. 1).

M. Himner określa relikty z Popudni jako neolityczne, pojawienie się ceramiki malowanej na Ukrainie datuje na czasy przed XXV stuleciem p.n.e. oraz błędnie klasyfikuje

ją jako starszą niż artefakty z Pieniążkowej (M. Himner 1933, s. 60, 148, 150). Późniejsi badacze, na podstawie analogii do ceramiki popudnieńskiej, doprecyzowali datowanie omawianych materiałów. Osada w Popudni założona została przez ludność lokalnej grupy tomaszowskiej kultury trypolskiej³, zamieszkującej tereny w międzyrzeczu Bohu i Dniepru we wczesnej fazie etapu CI (3700–3500 BC)⁴ rozwoju tej jednostki. W. A. Kruc wydzieliła 7 faz wchodzących w skład omawianej grupy. Faza typu Popudnia plasuje się na 4. miejscu w sekwencji chronologicznej stworzonej przez tego badacza. Autor przewiduje czas trwania każdej z faz, a co za tym idzie – czas zasiedlenia poszczególnych osad, na ok. 50 lat, za życia dwóch pokoleń (W. A. Kruc 1994, s. 14). Faza CI synchroniczna jest m.in. z grupą Petreny w międzyrzeczu Prutu i Dniestru oraz fazą B kultury Cucuteni w Rumunii. W tym samym czasie, na zachód od terenów zajmowanych przez omawianą kulturę, funkcjonowały również takie jednostki jak kultura lubelsko-wołyńska IIIa, kultura baalberska, faza A kultury bodrogkereszturskiej, grupa ludanicka kultury lendzielskiej oraz kultura Balaton-Lasinia (M. Videjko 2004b, s. 94, 409, 430, 536; S. Kadrow *et alii* 2003, s. 125; S. Jastrzębski 1983, s. 114).

Stanowisko w Pieniążkowej położone jest na cyplu o planie zbliżonym do trójkątnego, o wymiarach 800 m długości i 500 m szerokości (Ryc. 2), co czyni go dwa razy większym od analogicznego miejsca usytuowania Popudni. Osada w Pieniążkowej miała położenie naturalnie obronne, gdyż dwie trzecie podstawy cypla jest oddzielone przez dwa dość głębokie jary z niewielkimi ciekami wodnymi. W trakcie prac wykopaliskowych w 1912 roku odkrytych i przebadanych zostało 38 płaszczadek usytuowanych wzdłuż granicy cypla i zbocza doliny. Według M. Himnera co najmniej drugie tyle reliktyw budowli znajduje się w części środkowej, jednakże po przebadaniu jednej z nich, która okazała się mniejsza i mniej obfita w zabytki, zdecydował się on zostawić ten obszar przyszłym pokoleniom badaczy. W latach 1973–1974

³ Grupa ta została wydzielona w latach 80. XX wieku przez T. G. Movę jako kultura tomaszowska oraz V. Kruca jako grupa tomaszowsko-suszkowska (M. Videjko 2004b, s. 536). Tworzyły ją grupy ludności zaliczane do „plemion obszaru zachodniego”, przemieszczające się z Naddniestrza w kierunku północnym, o inwentarzach charakteryzujących się dużym udziałem ceramiki stołowej malowanej (80–90%). Typowymi dla tej jednostki formami naczyń są misy, kubki, amfory, kraterki i naczynia dwustożkowe. Są one pokryte angobą o barwie pomarańczowej, czerwonej lub jasnobrązowej oraz wykonaną przy pomocy czarnego lub ciemnobrązowego barwnika bogatą gamą motywów ornamentacyjnych w postaci przedstawień roślinnych, lunarnych, zoomorficznych i in. (W. A. Kruc 1994, s. 10; M. Videjko 2004b, s. 536).

⁴ Daty ¹⁴C dla osady Talânki (Талянки, обл. Черкаси), należącej do grupy tomaszowskiej, są następujące: 4755±50BP, 4720±60BP, 4810±55BP, 4780±60BP = 3640–3460 BC (V. Kločko, V. Kruc 1999, s. 79).

E. V. Cvek określiła wielkość terenu zajmowanego przez osadę na ok. 100 ha (M. Videjko 2004b, s. 404). Płaszczadki pieniążkowskie miały znacznie większe rozmiary od tych odkrytych w Popudni (najmniejsza z opisanych miała wymiary 8×5 m, największa 16×7 m). Miąższość warstwy przepalanej gliny, podobnie jak w wypadku reliktyw z Popudni, wynosiła do 30 cm. W rumowisku polepy znajdowały się również fragmenty z odcisniętymi drewnianymi elementami konstrukcji domostw. Według teorii Himnera osada w Pieniążkowej zasiedlona była przez długi czas i została opuszczona przez swoich mieszkańców w mało gwałtowny sposób, na co wskazywałyby niewielka ilość ceramiki „luksusowej” oraz brak śladów pożaru. Na stanowisku zachowały się – poza obfitym materiałem ceramicznym w postaci takich form jak kubki, pokrywki, kraterki, naczynia gruszkowate i binoklowate zdobione ornamentem rytym – pozostałości narzędzi kościanych: toporek z poroża łosia oraz kilka fragmentów rogu i kości o szlifowanej powierzchni, a także zęby, prawdopodobnie dzika. Na temat narzędzi krzemiennych i kamiennych autor badań wypowiada się bardzo lakonicznie. Wspomina jedynie o odkryciach grocików strzał i drapaczach wykonanych ze skał krzemionkowych oraz o rozcieraczach z granitu (M. Himner 1933, s. 49–50, 110).

Osada w Pieniążkowej, według najnowszych ustaleń badaczy ukraińskich, datowana jest na lata 4200–4100 BC, jej rozwój przypada na fazę BI–BII rozwoju kultury trypolskiej. Faza ta przez wspomnianych autorów datowana jest na lata 4300–4100 BC, kolejna zaś faza, BII, kończyłaby się ok. roku 3600 BC. S. Kadrow przyjmuje dla tego okresu daty 4000–3800 BC, posilując się datowaniami absolutnymi etapu A–B kultury Cucuteni, które wskazują na jej trwanie w latach 4100–3800 (M. Videjko 2004a, s. 94; 2004b, s. 404; C. M. Lazarovici *et alii* 2009, s. 17; S. Kadrow 2013, s. 14). E. V. Cvek, która w latach 70. XX wieku zweryfikowała zasięg tego stanowiska, zidentyfikowała wykopy po badaniach M. Himnera oraz dwie kolejne budowle, relikty osady w Pieniążkowej przyporządkowała do grupy wschodniotrypolskiej⁵ w typie *Veselij Kut/Veselij Kym*⁶ (E. V. Cvek 1980, s. 175; M. Videjko 2004b, s. 404). Stanowi on etap największego rozkwitu ekonomicznego kultury

⁵ Grupa ta zwana jest również kulturą wschodniotrypolską, jej rozwój przypada na okres od początku fazy BI do końca fazy CI (4300–4200–3400–3200 BC) i miał miejsce w międzyrzeczu Bohu i Dniepru. Jako zjawisko kulturowe wydzielona została na podstawie badań w latach 70.–90. XX wieku. Charakteryzuje ją przede wszystkim, wykształcona na podłożu kultury Precucuteni, ceramika zdobiona ornamentem rytym, często wypełnionym białą pastą; motywy przewodnie zdobień stanowią spirale, elementy antropomorficzne i solarne (M. Videjko 2004b, s. 94, 507–508).

⁶ E. V. Cvek w odniesieniu do stanowiska w Pieniążkowej używa nazwy Bogačivka II (M. Videjko 2004b, s. 404, 527).

wschodniotrypolskiej. Okres zasiedlenia stanowiska w Pieniżkowej jest zsynchronizowany z fazą Cucuteni A–B (wg E. V. Cvek 1980, s. 179: faza AB2–AB/2) w Rumunii oraz z zespołami typu *Polivaniv* *Ar III/Поливанів Ар II* nad środkowym Dniestrem i *Klišiv/Клишів* nad górnym Bohem. Etap BII rozwoju kultury trypolskiej wiąże się również z fazą B kultury tiszapolgarskiej, która z kolei jest synchroniczna z kulturą malicką w fazie KMIIb, kulturą lubelsko-wołyńską II, fazą IIIa kultury późnej ceramiki wstęgowej na Niżu Polskim oraz grupą ocicką. Badacze dopatrują się także związków z kulturą Gumelnița (S. Kadrow 2013, s. 14; S. Kadrow *et alii* 2003, s. 124; T. A. Popova 2003, s. 130; E. V. Cvek 1980, s. 179).

Metodyka badań

Zainteresowanie badaczy plastyką antropomorficzną epoki kamienia jako źródłem archeologicznym pochodzącym z wykopalisk sięga dwóch ostatnich dziesięcioleci

XIX wieku (B. Bartel 1981, s. 73). Tak zwana „sztuka” neolityczna pozostawała nieco w cieniu zabytków paleolitycznych, przede wszystkim ze względu na swoją mniej spektakularną, schematyczną formę (S. Hansen 2007, s. 370–371). Jednak już od początku XX wieku, wraz z napływem nowych materiałów, powstawać zaczęło wiele tekstów na temat figurek neolitycznych (P. Ucko 1962, s. 38). Opracowanie tego rodzaju wytworów koncentrowało się na pobieżnym opisie ikonografii wybranych znalezisk, niekiedy zawierało odniesienia do analogicznych przedstawień z sąsiednich obszarów. Powszechnie spotykana (także do tej pory) była teoria interpretacyjna łącząca plastykę żeńską z matriarchalnym ustrojem społecznym dawnych kultur oraz z kultem Wielkiej Bogini. Pojęcie matriarchatu stworzone zostało przez Johanna Jakoba Bachofena. Uważał on, że jest to naturalny etap rozwoju kulturowego, właściwy wszystkim ludom. Wiązał go z osiadłym trybem życia, uprawą roli i kultem bóstw ziemi sprawowanym przez kobiety, które

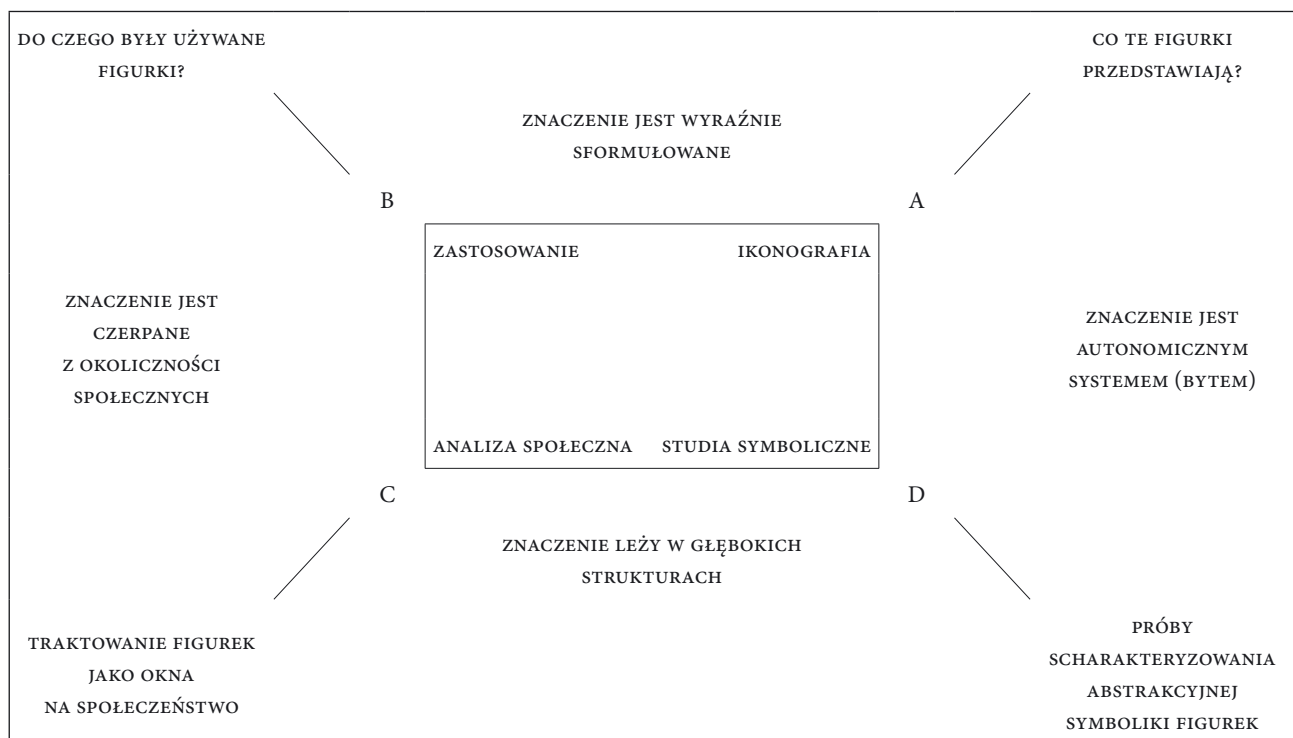
ETAPY ANALIZOWANIA KULTURY MATERIALNEJ	SFERA MATERIALNA		↔	SFERA IDEOLOGICZNO-DUCHOWA	
DANE O MATERIALE ŹRÓDŁOWYM / PODZIAŁ ↓	ARTEFAKTY, NP. NARZĘDZIA, BROŃ OZDOBY, CERAMIKA, FIGURKI ITD.	KONTEKST ARCHEOLOGICZNY, NP. GRÓB, OSADA, HAŁDA ITD.	↔	ARTEFAKTY, NP. NARZĘDZIA, BROŃ OZDOBY, CERAMIKA, FIGURKI ITD.	KONTEKST ARCHEOLOGICZNY, NP. GRÓB, OSADA, HAŁDA ITD.
ANALIZA DANYCH ↓	CECHY ANALIZY KONTEKSTOWEJ: KLASYFIKACJA, KORELACJA, REGULARNOŚCI		↔	CECHY ANALIZY KONTEKSTOWEJ: KLASYFIKACJA, KORELACJA, REGULARNOŚCI	
INTERPRETACJA DANYCH ↓	DYSTRYBUCJA CHRONOLOGICZNA I PRZESTRZENNA		↔	DYSTRYBUCJA CHRONOLOGICZNA I PRZESTRZENNA	
	FUNKCJA		↔	FUNKCJA	
(RE-)KONSTRUKCJA ↓	ZNACZENIE SOCJOEKONOMICZNE, TECHNOLOGICZNE; SYSTEM WYMIANY I HANDLU; HIERARCHIA SPOŁECZNA ITP.		↔	ZNACZENIE SYMBOLICZNE, MAGICZNO-RYTUALNE; SYSTEM DUCHOWO-RELIGIJNY, SYSTEM WIERZEŃ ITP.	
PORÓWNANIE MIĘDZYKULTUROWE ↓	ANALOGIE		↔	ANALOGIE	
HIPOTEZY ↓	SPOŁECZNO-POLITYCZNY, TECHNO-EKONOMICZNY ROZWÓJ/ZMIANY, NP. DYFUZJA, MIGRACJE, INWAZJE, INTERAKCJE, KONTAKTY ITD.		↔	SPOŁECZNO-RYTUALNY, RELIGIJNO-SYMBOLICZNY ROZWÓJ ZMIANY, NP. DYFUZJA, MIGRACJE, INWAZJE, INTERAKCJE, KONTAKTY ITD.	
MODELE	MODELE		↔	MODELE	

Ryc. 3. Diagram ukazujący stopnie analizy kultury materialnej. Wg: F. Bertemes, P. Biehl 2001
Fig. 3. Sequence of the analysis of the archaeological material. After: F. Bertemes, P. Biehl 2001

poprzez przejście władzy w sferze religijnej faktycznie pełniły dominującą rolę w społeczeństwie (J. J. Bachofen 2007, s. 8–14; M. Szymkiewicz 2010, s. 11–12). Sam motyw Wielkiej Bogini związany jest z archetypem Wielkiej Matki z psychoanalizy Carla Gustava Junga. Przełomową w kwestii metodyki badań i interpretacji neolitycznej plastyki antropomorficznej stała się praca Petera Ucko z 1968 roku. Autor ukazał w pełni nieścisłości wiążące się z hipotezą o kulcie Wielkiej Bogini, m.in. wskazując na fakt, iż przedstawienia żeńskie nie są jedynymi, a na wielu stanowiskach (np. Knossos) dominują wizerunki androginiczne, ignorowane przez badaczy jako nieprzystające do pierwotnych założeń. Obnażył również absurdalność traktowania wszystkich artefaktów antropomorficznych, bez względu na ikonografię, kontekst archeologiczny, datowanie i miejsce pochodzenia, jako monogenicznej kategorii źródeł. Według P. Ucko przy analizowaniu figurek należy uwzględnić takie kwestie jak szczegółowy opis ikonograficzny, kontekst archeologiczny znaleziska oraz źródła etnograficzne, antropologiczne i historyczne dla danego obszaru (P. Ucko 1968, s. 417–426; M. Szymkiewicz 2010, s. 73). W literaturze przedmiotu pojawiały się również inne interpretacje neolitycznej plastyki antropomorficznej. W figurkach widziano: amulety towarzyszące rytuałom narodzin dziecka (R. W. Hutchinson 1938), zabawki (P. Ucko 1968), wizerunki konkubin lub seksualnych niewolnic (A. Orphanides 2001, s. 90), żon zmarłego (C. Morris 1985), prehistoryczną porno-

grafię (R. Guthrie 2005, s. 370), tokeny lub przedmioty związane z zawieraniem kontraktów międzygrupowych (L. E. Talalay 1987), narzędzia edukacyjne (E. Goring 1991), wizerunki indywidualnych postaci (D. Bailey 1994), przodków (J. Marcus 1998) itp. W ostatnich latach coraz większa grupa badaczy przychyliła się do opinii, iż gliniane przedstawienia antropomorficzne mogły mieć różnorodne zastosowanie.

Problem polega na tym, że większość z tych hipotez nie jest możliwa do przetestowania lub sprawdzalna jest zbyt łatwo, co także budzi niepokój (M. Porčić 2011, s. 730). Każda interpretacja znaczenia kultury materialnej jest działaniem współczesnym, a co za tym idzie – kreowana jest zarówno przez wytwórcę, jak i odbiorcę. Dlatego też wszystkie artefakty są jednocześnie świadomymi i nieświadomymi nośnikami idei i norm (C. Tilley 1991, s. 192; F. Bertemes, P. Biehl 2001, s. 13). Nie oznacza to jednak, że badacze zajmujący się artefaktami tradycyjnie łączonymi ze sferą duchową z góry skazani są na porażkę. We wszystkich najważniejszych pracach dotyczących plastyki antropomorficznej, poczynając od wspomnianego dzieła P. Ucko (1968), podkreślana jest kluczowa rola analizy kontekstu archeologicznego znalezisk (np. R. Lesure 2002, 2011; S. Țerna 2008; P. Biehl 2001; J. Marcus 1998). Studia nad figurkami ludzkimi mogą naświetlić pewne aspekty znaczenia płci i ich rolę oraz istniejących wówczas konstrukcji społecznych (np. R. Lesure 2011, s. 62; M. Mina 2006, s. 264; N. Hamilton

Ryc. 4. Diagram postępowania badawczego nad plastyką antropomorficzną. Wg: R. Lesure 2002
 Fig. 4. Model of the research of the anthropomorphic plastic art. After: R. Lesure 2002

1996, s. 285). Poprzestanie tylko na dokładnym opisie wyglądu, technologii wykonania i klasyfikacji figurek nie jest wystarczające, jeżeli chcemy dowiedzieć się czegoś o funkcjonowaniu społeczności neolitycznych. Przydatne modele do kompleksowych badań nad tą kategorią artefaktów stworzyli François Bertemes i Peter Biehl (Ryc. 3) oraz Richard Lesure (Ryc. 4).

Klarowny i logiczny diagram ukazujący po kolei kroki podejmowane w trakcie analizy kultury materialnej zaprezentowali pierwsi z wymienionych autorów (Ryc. 3). Badacze zaznaczają, że kroki te są takie same w wypadku badań nad sferą ideologiczno-duchową, do której przejawów najczęściej zalicza się plastykę figuralną. Po pierwsze zbieramy i selekcjonujemy materiał źródłowy pochodzący z wykopalisk lub kolekcji muzealnych, następnie dokonujemy analizy kontekstu, aby dostrzec regularności lub ich brak w zapisie archeologicznym. Kolejny etap stanowi analiza interpretacyjna, badająca, czy nasze obserwacje mogą łączyć się z praktykami kultowymi bądź religijnymi oraz gdzie takie ewentualne praktyki mogły mieć miejsce. Na koniec całego procesu kreujemy model dla koncepcji kultu lub religii w danej społeczności (F. Bertemes, P. Biehl 2001, s. 16).

Model postępowania badawczego R. Lesure'a, oparty na teoriach zaczerpniętych z antropologii i historii sztuki, składa się z czterech podstawowych elementów: analizy ikonograficznej (Ryc. 4:A), próby określenia zastosowania figurek (Ryc. 4:B), analizy społecznej (Ryc. 4:C) oraz studiów symbolicznych (Ryc. 4:D). Pomiedzy tymi perspektywami badawczymi znajdują się ukryte znaczenia (boki prostokąta), które można próbować przybliżyć dzięki dokładnym studiom nad każdym z elementów proponowanego modelu. Wyszukana analiza ikonograficzna jest poza zasięgiem w wypadku figurek prehistorycznych – wielokrotnie ciężko jest odpowiedzieć na takie pytania jak np.: Czy statuetki były używane pojedynczo, czy w grupach, czy powiązane były z innymi artefaktami itp. Jako że są one przedmiotami mobilnymi, mogło być to zmienne.

Analizę ikonograficzną rozpocząć trzeba, zgodnie z metodą Erwina Panofsky'ego, od opisu preikonograficznego, czyli określenia w najprostszy sposób, co dana figurka sobą przedstawia, np. ludzką głowę, nogę, zwierzę. Następnie należy zadać pytanie o tematykę danych wizerunków. Ostrożna próba zbadania frekwencji różnych tematów często jest nieobecna w badaniach nad plastyką antropomorficzną, a określenie powtarzalnych tematów czy podobnych elementów wśród zespołów figurek może wskazywać na pewien kod kulturowy. Warto także zwrócić uwagę, jakie cechy statuetki zostały uwypuklone, a jakie zignorowane. Ostatnim etapem jest analiza ikonologiczna, czyli inaczej mówiąc – studia symboliczne. Jest to próba wychwycenia narracji, która może być obecna w zespołach statuetek. Etap ten może pro-

wadzić do określenia „znaczenia wewnętrznego”, symbolicznego, tych przedstawień, w myśl teorii, że oznaczają one więcej niż tylko to, co przedstawiają, pewne abstrakcyjne idee. Zakładamy w tym wypadku istnienie pewnego rodzaju systemu kontrastów, metafor lub symboli, które mogły być częścią światopoglądu ludzi używających figurek. Statuetki traktowane są jako ślad po nim. Temat przedstawiany, rozpoznawany w figurkach miałby wykraczać poza nie same i odnosić się do zewnętrznych idei, które podzielała dana społeczność. W wypadku figurek prehistorycznych takie studia będą miały bardzo ograniczony charakter, badacze zdani są na same źródła, ich kontekst archeologiczny oraz analogie, przede wszystkim etnograficzne, ale również na przekazy historyczne. Analiza funkcjonalna przedstawień antropomorficznych dotyczy kwestii ich wykorzystywania. Jej celem jest próba odpowiedzi na takie pytania jak: czy figurki funkcjonowały w sferze *sacrum* czy *profanum*, w jakim celu, jak często i gdzie były wykonywane, kto je wytwarzał i kto użytkował jaka była pozycja tych osób w społeczeństwie czy statuetki były rozmyślnie niszczone itd. Części odpowiedzi dopatrywać się można w samych figurkach – ich morfologii i śladach użytkowania. Bardzo pomocna w badaniu funkcji może być znajomość kontekstu archeologicznego analizowanych artefaktów. Ostatnia z perspektyw postępowania badawczego rozważa znaczenie figurek jako produktu społecznego, ale wnika w głębsze struktury i procesy, których efektem było użytkowanie figurek w danej społeczności (R. Lesure 2011, s. 54–63; 2002, s. 589–594; E. Bugaj 2008, s. 90–98).

W zbiorach Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie znajduje się 26 fragmentarycznie zachowanych glinianych figurek antropomorficznych ludności tzw. kultury trypolskiej. Wspomniana jednostka kulturowa, nazywana również kompleksem kulturowym Cucuteni-Trypole (lub Cucuteni-Trypole-Ariușd), rozwijała się pomiędzy 5400 a 2750 BC na obszarach lasostepu prawobrzeżnej Ukrainy, Mołdawii, Besarabii i południowo-wschodniego Siedmiogrodu. Jest ona wysuniętym najdalej na północny wschód zjawiskiem łączącym się z eneolitem bałkańskim (S. Kadrow 2013, s. 13; M. Videjko 2004a, s. 94; T. A. Popova 2003, s. 3; S. Jastrzębski 1983, s. 99).

Pośród materiału pochodzącego z badań w Popudni znajduje się 16 statuetek, przy czym w pracy M. Himnera (1933, tabl. XXXVI:1a,b) widnieje fotografia jeszcze jednej figurki, która najprawdopodobniej uległa całkowitemu zniszczeniu w 1991 roku, w czasie pożaru należącego do Muzeum kontenera biurowo-magazynowego. Mimo wszystko została ona wzięta pod uwagę w niniejszym opracowaniu, podobnie jak zaginione przedstawienie antropomorficzne z Pieniżkowej, którego ilustrację zamieszczają M. Himner (1933, tabl. XXXIX:6) oraz H. Cehak (1933, tabl. VII:5). Z tego ostatniego stano-

Analiza technologiczna

wiska pochodzi, poza wymienionym, pięć fragmentów plastycznych wizerunków ludzkich. W zbiorach Muzeum znajdują się również dwa niewielkie kawałki statuetek, których proveniencja określona jest jako „Popudnia lub Pieniążkowa”. Niestety, ze względu na brak numerów inwentarzowych sprecyzowanie miejsca pochodzenia tych artefaktów nie jest możliwe. W zbiorach Muzeum znajdują się również dwa niewielkie kawałki statuetek, których proveniencja – z uwagi na niezachowanie się numerów inwentarzowych – może być określona jedynie jako „Popudnia lub Pieniążkowa”. Ponadto w niniejszym opracowaniu uwzględnione zostały trzy figurki trypolskie (Tabl. I:1–3) znalezione na Ukrainie w miejscowościach Skipcze (dzis. Skіpче/Скіпче, обл. Хмельницький), Żurawińce (dzis. Zarivinci/Заривинці, обл. Тернопіль) i Sokołówka (dzis. Sokolivka/Соколівка, обл. Київ). Egzemplarz ze Skipczy pochodzi z kolekcji Franciszka Pułaskiego, która trafiła do zbiorów Muzeum Archeologicznego Warszawskiego Towarzystwa Naukowego im. Erazma Majewskiego, statueta z Żurawińców przekazana została wraz z ceramiką trypolką do Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie w 1932 roku przez dr. Brotzena ze Sztokholmu, natomiast zabytek z Sokołówki, z dawnych zbiorów warszawskiego Muzeum Przemysłu i Rolnictwa, jest *darem Dr Czaki*. Z powodu całkowitego braku informacji na temat kontekstu archeologicznego możliwości interpretacyjne tych zabytków są mocno ograniczone. Wymienione figurki nigdy nie były publikowane⁷ i dlatego włączono je do niniejszego opracowania.

Wszystkie analizowane artefakty zawarte zostały w ujętym w formie tabeli katalogu źródeł zamieszczonym na końcu tekstu (Tab. 1). Występujące w artykule, umieszczone w nawiasach, numery poszczególnych zabytków odpowiadają numerom w katalogu.

W kwestii nazewnictwa nadmienić należy, iż w tekście terminy „figurka” oraz „statueta” jako synonimy stosowane są zamiennie, zgodnie z wytycznymi *Słownika języka polskiego* PWN (<http://sjp.pwn.pl/szukaj/figurka.html>). Niektórzy badacze⁸ zajmujący się problematyką plastyki antropomorficznej stosują podział, w myśl którego określenie „figurka” dotyczy wyrobów wykonanych mniej wprawnie, z gorszej jakości surowca, natomiast „statuetki” charakteryzują się lepszym wypałem, materiałem wykonania oraz większymi walorami artystycznymi. Ponadto, tylko artefakty tej pierwszej kategorii miałyby być rozbijane rytualnie (S. Źurcanu 2013, s. 58). Podział ten, pomijając nawet kwestie onomastyki, nie ma odzwierciedlenia w materiale archeologicznym.

Wszystkie zachowane figurki antropomorficzne wchodzące w skład omawianego zbioru wykonano z półtłustej gliny o barwie pomarańczowej, pomarańczowożółtej lub różowawej. Taki kolor masy ceramicznej świadczy o jednolitym wypale w atmosferze utleniającej (S. Źurcanu 2013, s. 58). Według M. Himnera (1933, s. 100) niezachowane do dziś głowy dwóch figurek z Popudni wykonane były z innego rodzaju gliny, o zabarwieniu niebieskawym (nr. 10, 11). W wypadku 3 statuetek z Pieniążkowej (nr. 5–7) do surowca dodana została drobna mineralna domieszka schudzająca, a ciasto ceramiczne najmniejszego z przedstawień (nr 8) nie zawiera domieszki widocznej gołym okiem. Natomiast jeden egzemplarz (nr 7) powstał z gliny schudzonej dodatkiem w postaci piasku o drobnych i średnich ziarnach. Posążki z Popudni wykonane z surowca o drobnej domieszce mineralnej lub bez domieszki rozpoznawalnej makroskopowo. Podobnie wygląda sytuacja z zabytkami pochodzącymi z Sokołówki (nr 2) i Żurawińców (nr 3). Na powierzchni jednej figurki z Popudni (nr 20) oraz okazu ze Skipczy (nr 1) widoczne są negatywy ziaren. Całe lub rozdrobnione ziarna dodawano do masy glinianej przed ulepieniem statuetki. Zdjęcia rentgenowskie zabytków z Łuki Vrubleviec'kiej (Лука Врублевецька, обл. Хмельницький) wykazały, także wewnątrz, obecność dziurek po spalonych w trakcie wypału ziarnach. Proceder tego rodzaju znany był od najwcześniejszego etapu funkcjonowania kultury trypolskiej (S. N. Bibikov 1953, s. 207–210). Domieszki w postaci drobnego piasku są najczęściej spotykanymi, jeśli chodzi o plastykę omawianej kultury (A. P. Pogożeva 1983, s. 116). Dość gładka powierzchnia figurek pieniążkowskich pokryta była dodatkowo cieniutką warstwą gliny. Na jednej ze statuetek (nr 4) widoczne są ślady wtórnego przepalenia, powstałe współcześnie w wyniku pożaru. Ornament ryty zdobiący wszystkie omawiane wizerunki ludzkie z Pieniążkowej, łącznie z zaginionym egzemplarzem, pokrywa w większości wypadków od 100% do 75% powierzchni zabytku. W wypadku jednego fragmentu figurki (nr 7) wartość ta wynosi pomiędzy 25% a 50%. Zdobienia w formie rytych linii w różnych układach oraz wyciskanych punktów wykonane zostały narzędziem, najprawdopodobniej z surowca organicznego (kość, róg, drewno), o cienkim (ok. 1 mm), zaokrąglonym końcu. Dwie statuetki zachowane w swych górnych partiach posiadają perforowane wypustki ramienne. W wypadku pierwszego z przedstawień (nr 4) okrągły otwór ma średnicę 1 mm, zaś średnica perforacji drugiej z figurek (nr 5) wynosi 3 mm. Przełamy zachowanych statuetek nie odznaczają się regularną powierzchnią i nie są pomocne w rozważaniach nad sposobami wytwarzania figurek z kilku łączonych ze sobą elementów. W jednym

⁷ Figurka antropomorficzna ze Skipczy wymieniona jest w *Katalogu treściwym Zbioru Przedhistorycznego* Muzeum Archeologicznego im. Erazma Majewskiego razem z narzędziami kamiennymi i krzemieniami oraz ceramiką z tej miejscowości (E. Majewski 1911, s. 148).

⁸ Podział na „figurki” i „statuetki” stosowali m. in. S. N. Bibikov (1953), J. Mellaart (1970), D. Monah (2012), i S. Źurcanu (2013).

wypadku (nr 5) zaobserwować możemy jedynie, iż piersi w formie guzków doklejone zostały do reszty tułowia, kiedy masa ceramiczna była już częściowo podsuszona (S. Źurcanu 2013, s. 59).

Większość figurek odkrytych w Popudni nosi ślady wtórnego przepalania. Powierzchnia i przełamy niektórych egzemplarzy są całkowicie czarne, porowate (nr. 12–14, 21) lub łuszczące się (nr 21). Pomimo iż M. Himner stwierdził, że relikty płaszczadek na tym stanowisku uległy działaniu gwałtownego pożaru, to obecny stan omawianych statuetek wynika najprawdopodobniej z faktu, iż znajdowały się one w kontenerze muzealnym, który uległ spaleni w 1991 roku. Za takim stanem rzeczy przemawiają dane zawarte na karcie inwentarzowej jednego z zabytków (nr 21). Kolor masy ceramicznej, z której wykonano figurkę, określony został przez pracownika PMA jako pomarańczowy, obecnie zaś statuetka jest całkowicie czarna, także w miejscu przełamów, a jej struktura jest porowata i łuszcząca się. Również w zapiskach Himnera brak jest jakichkolwiek informacji sugerujących, aby odkryte w Popudni figurki były silnie przepalone. Natomiast na fotografiach zamieszczonych w publikacji odkrywcy stanowiska (jak również, w wypadku jednej z figurek, w innych wydawnictwach) widać wyraźnie, iż kilka z posążków w momencie odkrycia zachowanych było w stanie bardziej kompletnym (nr. 10, 11, 13). Pięć egzemplarzy (nr. 10, 11, 19, 22, 23) ma powierzchnię pokrytą warstwą angoby o barwie ciemnoczerwonej. Ornament ryty w wypadku popudnieńskiej plastyki antropomorficznej pokrywa mniej niż 25% powierzchni artefaktu i ogranicza się do zaznaczenia detali anatomicznych. Ponadto dwa posążki (nr. 18, 20) ozdobione zostały techniką malarską ciemnobrązowym oraz czerwonym barwnikiem. Figurki na płaskiej podstawie modelowane były z jednego kawałka gliny, z doklejanymi, po podsuszeniu, piersiami. Natomiast przedstawienia o nogach zakończonych konicznie składały się z trzech lub nawet czterech elementów wylepianych oddzielnie. Niezachowane do dziś głowy dwóch statuetek tego rodzaju zrobione były z innego typu surowca, określonego przez Himnera jako *niebieskawcy*. Ponadto osobno modelowany był tułów i nogi oraz prawdopodobnie owo koniczne zakończenie. Figurka ukazująca siedzącą postać kobiecą oddzielnie wykonany miała tułów oraz każdą z nóg (nr 19). Na niektórych egzemplarzach widoczne są ślady po zagładzaniu powierzchni gładkim narzędziem. Na tle wykonanych raczej starannie figurek pochodzących z Popudni wyróżnia się płaska głowa z dwoma otworami, zrobiona nieumiejętnie, być może przez uczące się tej czynności dziecko (nr 16).

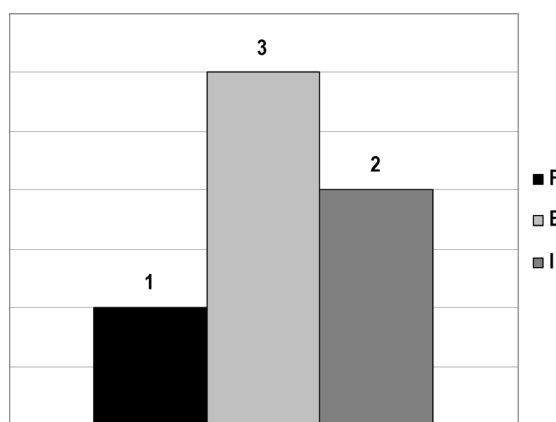
Statuetki ze Skipczy i Źurawińców (nr. 1, 3) mają ułamane górne fragmenty torsów oraz nogi od kolan w dół. Miejsca złamań są starannie zagładzone. Pierwszy z wymienionych zabytków nosi na tylnej części

ślady czerwonego barwnika. Na figurce z Źurawińców widoczne są, w formie kolistych odcisków, nieudane próby przewiercenia otworów na wysokości pasa. Z kolei przedstawienie z Sokołówki (nr 2) przełamane zostało w miejscu łączenia tułowia z dolną partią ciała. Piersi doklejane były oddzielnie.

Analiza ikonograficzna

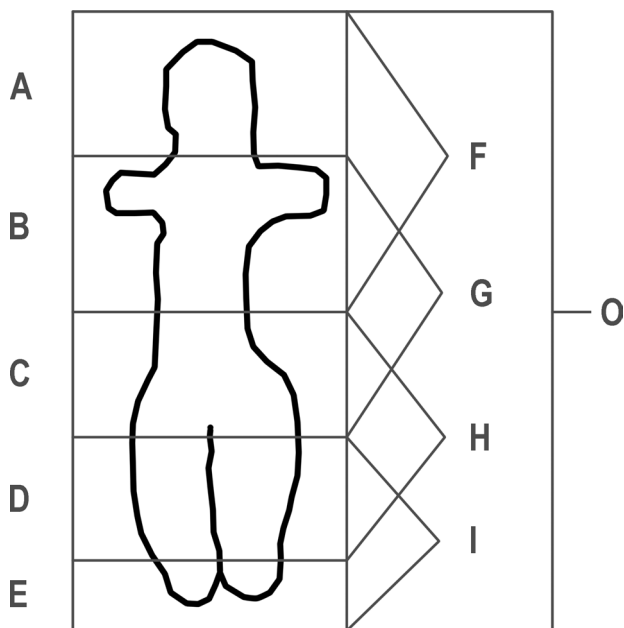
Wszystkie figurki antropomorficzne z Pieniążkowej zachowały się w stanie niekompletnym (Ryc. 5, 6). Tylko jeden egzemplarz (nr 4) ma głowę o kształcie walca niewyodrębnionego od szyi, część twarzowa jest odbita. Ostał się również fragment torsu oraz lewe ramię, w formie dość długiej perforowanej wypustki usytuowanej prostopadle do osi zabytku. Oprócz wyżej wymienionego fragmenty tułowia zachowały się w wypadku trzech statuetek. Pierwsza z nich (nr 5) wyobraża kobiecą klatkę piersiową z biustem w formie guzków oraz krótkie, zaokrąglone wypustki ramienne z przewierconymi otworami. Dwa kolejne kawałki przedstawień torsów mają kształt trapezowaty (nr. 6, 9). Natomiast dwie figurki mają formę złączonych nóg w pozycji stojącej. Jeden egzemplarz (nr 7) wymodelowany został z uwzględnieniem elementów realistycznych, takich jak kolana. Podstawę stanowi okrągła stopka umożliwiająca samodzielne stanie figurki w pozycji pionowej. Drugi z fragmentów (nr 8) wykonany jest bardziej schematycznie. Nogi na całej długości mają jednolitą formę spłaszczony walca, z zaznaczonymi stopami, lecz bez uwzględnienia innych detali anatomicznych.

Żaden z fragmentów omawianych figurek nie obejmuje swym zasięgiem genitaliów, zewnętrznych cech płciowych. Dlatego też brak jest podstaw do określenia w sposób pewny płci przedstawień. Jedna ze statuetek (nr 5), zachowana w swej górnej partii, posiada kobiece piersi w formie nalepionych, niedużych okrągłych guz-

Ryc. 5. Liczebność poszczególnych fragmentów figurek odkrytych na stanowisku w Pieniążkowej

Fig. 5. Number of figurine's elements discovered at the settlement at Pieniążkowa

Ryc. 6. Oznaczenia poszczególnych fragmentów figurek antropomorficznych

Fig. 6. Particular elements of the antropomorphic figurines

ków. Ten egzemplarz oznaczony został jako prawdopodobnie żeński. Jednakże już Peter Ucko zwrócił uwagę na występowanie w materiałach neolitycznych dużej liczby figurek androginicznych oraz takich, w wypadku których pierwszo- i drugorzędowe cechy płciowe zostały całkowicie pominięte (P. Ucko 1968, s. 411, 417; S. Hansen 2001, s. 44). Również w plastyce glinianej kompleksu kulturowego Cucuteni-Trypole pojawiają się tego rodzaju wizerunki (A. P. Pogożeva 1983, ryc. 19:12, 28:8; D. Monah 1997, ryc. 117:2, 119:4, 123:1). Dlatego też określenie przez M. Himnera jednej z figurek pieniażkowskich, ze względu na brak piersi, jako wizerunku mężczyzny, jest bezpodstawne. Fragment statuetki nie wykazuje żadnych pierwszo- ani drugorzędowych cech płciowych. Takie wizerunki, pokryte ornamentem rytym, charakterystyczne były dla fazy Cucuteni A w Rumunii (D. Monah 1997, ryc. 59:1-4, 60:1.4, 61:1-3). Ponadto z tego samego etapu chronologicznego co zabytek z Pieniażkowej znane są przedstawienia o podobnym modelunku głowy oraz bez wyodrębnionych piersi, za to z zaznaczonym sromem (A. P. Pogożeva 1983, ryc. 16:4). Figurki z Pieniażkowej zachowały się we fragmentach stanowiących od $\frac{1}{4}$ do $\frac{1}{2}$ pierwotnej wielkości przedstawienia. Szacowana oryginalna wysokość posążków wynosiła 14-17 cm, czyli według kryterium podziału stworzonego przez D. Monaha zaliczyć je można do okazów średnich. Porównywalnej wielkości (do 17 cm wys.) jest plastyka z jednoczasowego stanowiska Polivaniv Âr II (Поливанів Яр, обл. Чернівці) nad górnym Dniestrem, jak również fragmenty figurek, podobnych pod względem stylistycz-

nym do pieniażkowskich, z miejscowości Klišiv (Клишів, обл. Вінниця) nad górnym Bohem (T. A. Popova 2003, s. 186; A. P. Pogożeva 1983, ryc. 13:9.10). Tylko jeden egzemplarz (nr 8) należy do kategorii „małych” i mierzył pierwotnie ok. 5-6 cm (D. Monah 2012, s. 136; S. Ţurcanu 2013, s. 61). Szczegółowe pomiary figurek znajdują się w katalogu źródeł na końcu tekstu (Tab. 1).

Rytm wzory zdobią wszystkie statuetki z Pieniażkowej. Jest to charakterystyczna cecha wyrobów glinianych grupy wschodniotrypolskiej. W sposobie ornamentowania plastyki antropomorficznej oraz wykorzystywanych wątkach wyraźnie zauważalne są nawiązania do kultury Precucuteni, na której bazie wyłoniła się omawiana grupa. Motyw jodełki widoczny na tylnej stronie trzech figurek pieniażkowskich (nr. 4, 6, 9) niezwykle często pojawia się na wyobrażeniach ludzkich fazy Cucuteni A (D. Monah 1997, ryc. 22:1, 49:1.2.12, 52:10, 72:2.3). Występuje on także na zabytkach późniejszych – z fazy Cucuteni A-B, synchronicznej z etapem Trypole BI-BII, na którą datowane są analizowane artefakty, a nawet z fazy późnej (Cucuteni B), gdzie ornament jest malowany (D. Monah 1997, ryc. 108:3, 124:3). Na dwóch fragmentach torsów statuetek widnieją motywy o migdałowatym kształcie, ułożone koncentrycznie. W pierwszym wypadku elementy są trzy i znajdują się na plecach (nr 5), w drugim (nr 6) – cztery, wyryte na stronie przedniej. Na pierwszej z figurek ten sam wzór mógł być powtórzony z przodu, lecz zachował się jedynie czubek jednego z „migdałów”. Zdobienie figurek antropomorficznych omawianym motywem jest unikatowe. Analogie odnaleźć można jedynie w wątkach ornamentacyjnych rytych i malowanych na ceramice naczyniowej. Zbliżony wzór złożony z trzech elementów widnieje na fragmencie naczynia z Pieniażkowej oraz na kawałku z Czyżówki (Чижівка, обл. Житомир; M. Himner 1933, tabl. XXVI:1; M. Videjko 2004b, s. 610). Podobny, poczwórny, motyw pokrywa niekiedy malowane miski i pokrywki z etapów średniego i późnego (M. Videjko 2004a, s. 457, ryc. 11). Pojedynczo występujący symbol o migdałowatym kształcie często zdbi naczynia malowane oraz ryte (M. Videjko 2004b, s. 172). Na dwóch figurkach wyobrażony został najprawdopodobniej naszyjnik w kształcie kłosa (nr. 4, 5). Podobny element widnieje na artefakcie z Feteşti, jud. Iałomiţa (Cucuteni A) oraz na malowanej statuetce z Podei, jud. Bacău, datowanej na fazę Cucuteni B, a także w formie plastycznej w wypadku zabytku z Ruginosa, jud. Iaşi (Cucuteni B; D. Monah 1997, ryc. 174:2; S. Ţurcanu 2011, ryc. 12:2.5.6). Na figurkach trypolskich przedstawiane były różnego typu ozdoby szyi. Naszyjniki zaznaczano najczęściej przy pomocy pojedynczych lub zwielokrotnionych rytych lub malowanych linii bądź wyciskanych punktów imitujących paciorki. Niekiedy techniką plastyczną ukazywany był okrągły wisior. Bardziej skomplikowana, złożona z kilku nalepianych

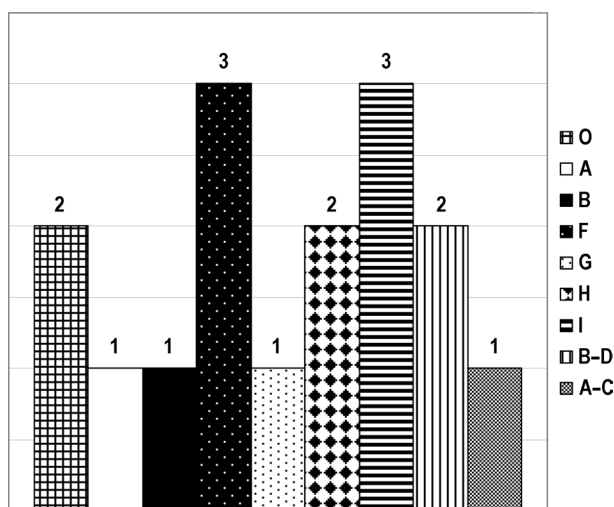

elementów, ozdoba widnieje na androgynicznej statuetce z Ruginoasa. W materiale archeologicznym omawianej kultury znane są paciorki z różnego typu surowców, a także wisiory (A. P. Pogożeva 1983, s. 123, tab. 16; D. Monah 1997, s. 199; C. Beldiman, D. M. Sztancs 2007, s. 47–48; S. Țurcanu 2011). W wypadku niektórych egzemplarzy plastyki antropomorficznej zaobserwować można również elementy odzieży. Ryte trójkątne fartuszki widnieją na figurkach ze stanowiska Polivaniv Âr II (N. Makarenko 1927, s. 122–123; T.A. Popova 2003, s. 188, ryc. 104). Szczególnie na statuetkach męskich i androgynicznych spotykane są przepaski diagonalne oraz pasy biodrowe. Prawdopodobne jest również, że na przedstawieniach fazy Cucuteni A techniką rycia zaznaczony został ubiór, gdyż nogi od kolan w dół oraz głowa pozostają gładkie. Rzadko spotyka się wyobrażenia obuwia (Ș. Cucuș 1971). W wypadku figurek z Pieniżkowej brak jest przesłanek do określenia rytego ornamentu za odwzorowanie ubioru. Wzory równie dobrze mogą odnosić się do realnych motywów zdobienia ciała techniką malunku lub tatuazu, jak i mieć znaczenie czysto symboliczne.

Figurki antropomorficzne pochodzące z Popudni do dnia dzisiejszego zachowały się w stanie fragmentarycznym (Ryc. 5, 7). W momencie odkrycia jedna z nich była kompletna (nr 10); obecnie brakuje dyskooidalnej główki oraz małego kawałka nóg. Prawie cała jest jedna ze statuetek o płaskiej podstawie; nie zachował się jedynie fragment głowy (nr 12). Pozostałe zabytki ukazują różne, mniejsze lub większe, elementy ludzkiego ciała.

Omawiane figurki podzielić można pod względem zróżnicowania morfologicznego na kilka typów. Pierwszy, reprezentowany przez cztery fragmenty, to statuetki o konicznym zakończeniu nóg (nr. 10, 11, 18, 24). Dwa

elementy zachowały się tylko w swych dolnych partiach, trzeci ukazuje tors oraz nogi do wysokości kolan, jednakże posiłkując się zabytkami o identycznej formie, przyporządkować go możemy do omawianej kategorii, natomiast ostatnia z figurek w momencie odkrycia była kompletna. Ten rodzaj przedstawień odznacza się wyprostowaną, smukłą sylwetką i pojawia się już na etapie BI–BII trwania omawianej jednostki kulturowej. Drugim z typów są figurki stojące na płaskiej podstawie, charakteryzujące się nieco bardziej krepą sylwetką od omówionych powyżej. Ta kategoria wizerunków reprezentowana jest przez jeden zabytek (nr 12). Sądząc po budowie morfologicznej, możliwe jest, iż analogiczne zakończenie nóg miały jeszcze trzy okazy z Popudni (nr. 20, 21, 26), jednakże ich stan zachowania nie pozwala na stwierdzenie tego z całą pewnością. Tego rodzaju figurki spotykane są już na stanowiskach fazy średniej, lecz większą popularność zdobywają na etapie CI, w którym spotykamy je właściwie na całym obszarze zajmowanym przez omawianą jednostkę kulturową (D. Monah 1997, ryc. 166:3.4.7, 167:1.2.4, 169:7, 170:6.8, 172:2). Kolejny typ reprezentowany jest przez statuetki z dwiema wymodelowanymi oddzielnie nogami. W niniejszym zbiorze znajdują się jedynie dwie nóżki z zaznaczonymi kolanami oraz stopami (nr. 22, 23). Prawdopodobne wydaje się, że pierwotnie należały one do jednej figurki. Przedstawienia z wykonanymi osobno prawą i lewą nogą są charakterystyczne dla plastyki typu *Košilivci/Kouwniuci*. Ostatnim z typów figurek występujących w materiale popudnieńskim są przedstawienia osób w pozycji siedzącej. Pierwszy z okazów został prawie całkowicie zniszczony w pożarze muzealnego kontenera magazynowego. Sądząc po fotografii zamieszczonej w pracy M. Himnera, był to wizerunek wykonany niestarannie, z zaznaczonymi wypustkami ramiennymi oraz dyskooidalną główką bez otworów (nr 13). Druga z „siedzących” statuetek odznacza się dużym realizmem, manifestującym się dbałością o odwzorowanie proporcji ciała oraz szczegółów anatomicznych (nr 19). Nogi wymodelowane zostały oddzielnie, ze zgiętymi kolanami, zaznaczona została również fałda brzuszna. Niestety, ten nietypowy artefakt zachował się fragmentarycznie. Naturalistyczna statuetka o podobnej formie, przetrwała prawie w całości, pochodzi z badań V. Hvojki na eponimicznym stanowisku w Trypolu (Tripillâ/Трипiлля, обл. Київ). Przedstawienia kobiet siedzących z nogami zgiętymi w kolanach, datowane na fazę BII oraz CI, znane są również m.in. z badań w Koszyłowcach czy w miejscowości Grebeni (Гребенi, обл. Київ). Najczęściej charakteryzują się one obwisłymi piersiami, dlatego też określane są jako wizerunki starszych kobiet, w przeciwieństwie do figurek stojących o małych piersiach w formie guzków (K. Hadaczek 1914, tabl. IX:28, X:29; A. P. Pogożeva 1983, ryc. 17:5, 26:3, 28:6, 30:1).

Ryc. 7. Liczebność poszczególnych fragmentów figurek odkrytych w Popudni
 Fig. 7. Number of figurine's elements discovered at the settlement at Popudnia

W wypadkach, w których pozwalał na to stan zachowania, określona została płęć wizerunków. Cechy płciowe w postaci zaznaczonego trójkąta łonowego oraz piersi mają cztery figurki (nr. 10, 11, 19, 21), dwie kolejne nie mają wyobrażonych genitaliów, ale wymodelowany został biust (nr. 12, 20). Połączenie tych dwóch cech sugeruje, iż chodzi tu o przedstawienie żeńskie. Pozostałe fragmenty (nr. 14–18, 22–25) uniemożliwiają tego rodzaju klasyfikację. W omawianym zbiorze brak jest statuetek dających się jednoznacznie określić jako męskie lub androginiczne.

Pomijając dwa wspomniane wyżej prawie kompletne egzemplarze, figurki z Popudni prezentują obecnie od $> \frac{1}{4}$ do $\frac{2}{3}$ swej pierwotnej wielkości. Przeważająca większość omawianych statuetek plasuje się w kategorii przedstawień średniej wielkości. Ich oryginalna wysokość wynosiła od ok. 8 do ok. 17 cm, przy czym najwięcej mierzyło ok. 13 cm. Mniejsze (ok. 5 cm) mogło być schematyczne wyobrażenie postaci siedzącej (nr 13). Natomiast wysokość jednej z figurek (nr 17), zachowanej tylko w górnej partii, prawdopodobnie wynosiła pomiędzy 20 a 25 cm, co według klasyfikacji metrycznej D. Monaha nadal plasuje ją w przedziale średnich, ale wyróżnia ją pod względem rozmiarów od pozostałych egzemplarzy popudnieńskich.

W analizowanym zespole plastyki antropomorficznej elementy ornamentyki rytej w wypadku czterech statuetek ograniczają się do zaznaczenia trójkąta łonowego oraz linii okalającej postać w pasie (nr. 10, 11, 19, 21). Na jednym wizerunku występuje sama linia dookolna (nr 12), zaś na czterech zaznaczono przy pomocy pionowej kreski linię rozdzielającą od siebie nogi (nr. 10–12, 18). Zdobienie techniką malarską widoczne jest na dwóch figurkach: czerwony barwnik pokrywa fragment zakończonych konicznie nóg (nr 18), natomiast na plecach żeńskiego przedstawienia (nr 20) brunatną farbą namalowano długie włosy kończące się miękkim półowalem. Poniżej – na biodrach, pośladkach i nogach – zaznaczono, trudne w interpretacji, poziome linie. Fryzura jest elementem rzadko ukazywanym w plastyce kultury trypolskiej. Detal ten sporadycznie malowano, ryto bądź modelowano. Najczęściej spotykanym wariantem są długie włosy zebrane na końcu w kolisty futerał lub innego typu ozdobę. A. P. Pogożewa długotrwałe występowanie tej fryzury łączy z jej kultowym charakterem, niektórzy w motywie jej okrągłego zakończenia dopatrują się symbolu lunarnego. Prostsze uczesanie, w podobnym typie jak to wyobrażone na statuetce z Popudni, znane jest z zabytków datowanych na fazę środkową i późną z Pankivki (Панківка, обл. Черкаси), Kočerżinców (Кочержинці, обл. Черкаси), Nemirova (Немирів, обл. Вінниця) czy Suhostavu (Сухостав, обл. Івано-Франківськ) (T. G. Movša 1973, s. 4, ryc. 1; A. P. Pogożeva 1983, s. 124–125, tab. 17; M. Viđejko 2004a, s. 389).

W omawianym zespole znajdują się dwa dolne fragmenty figurek o proveniencji określonej jako *Popudnia*

lub *Pieniżkowa*. Pierwszy z nich (nr 27) ma formę nóżki z wyodrębnioną stopą oraz kostką. Takie elementy składały się zarówno na wizerunki z dwiema nogami wymodelowanymi oddzielnie (np. D. Monah 1997, ryc. 182:1), jak i wyobrażały złączone nogi (np. D. Monah 1997, ryc. 134:2). Drugi artefakt (nr 28) najprawdopodobniej stanowi stopkę przedstawienia zbliżonego stylem do jednej ze statuetek z Pieniżkowej. Jego wymiary świadczą, iż pierwotna wysokość figurki była zbliżona do okazu pieniżkowskiego (ok. 15 cm). Jednakże różni się on od wspomnianego rodzajem surowca, a także tym, iż nosi na spodzie ślady czerwonego barwnika.

Morfologia trzech figurek ze Skipczy, Sokołówki i Żurawińców sugeruje, że należy datować je na fazę późną (CI) funkcjonowania kultury trypolskiej. Pierwsza ze statuetek (nr 1) zachowała się w części od talii do kolan. Przedstawia postać w pozycji stojącej, bez zaznaczonych cech płciowych, ale z wypukłym brzuchem, być może wskazującym na ciążę. Interesujący jest fakt, iż obydwa przełamane zabytki zostały wyrównane i zagładzone, co może świadczyć na korzyść teorii o intencjonalnym łamaniu i znaczeniu fragmentów plastyki antropomorficznej w kontekście społecznym, który to temat zostanie jeszcze poruszony. Ponadto, o czym była już mowa wcześniej, na powierzchni artefaktu widoczne są ślady po domieszce w postaci ziaren. Pierwotna wysokość statuetki wynosiła zapewne ok. 13–15 cm. Figurka pochodząca z Żurawińców (nr 3) stylistycznie podobna jest do poprzedniej. Stojąca postać, bez wyróżnionych genitaliów, z lekko wypukłym brzuchem, zachowała się również od talii do połowy długości nóg. Miejsca złamań również są dosyć równe i gładkie, jednak cecha ta nie jest aż tak widoczna jak w wypadku artefaktu ze Skipczy. Statuetka mierzyła oryginalnie prawdopodobnie ok. 13 cm. Ryty ornament widoczny na figurce ogranicza się do pionowej linii rozdzielającej nogi. Ponadto na pośladkach oraz plecach widoczne są ślady barwnika w kolorze różowym. Egzemplarz plastyki antropomorficznej z Sokołówki (nr 2) charakteryzuje się dużymi rozmiarami – pierwotna wysokość statuetki wynosiła ponad 20 cm. Zachowany fragment ukazuje głowę o dyskoidalnej formie z wymodelowanym schematycznie nosem oraz dwoma otworami mogącymi imitować oczy, a także tors. Figurka posiada piersi w postaci okrągłych nalepianych guzków (obecnie zachowana jest tylko jedna z nich) oraz wypukły brzuch, co wskazuje na żeńską płęć przedstawienia. Na brzuchu oraz prawym boku widnieją ryte ślady, z pewnością nie tworzące ornamentu. Linie przecinają się i sprawiają wrażenie „szarpanych”.

Studia symboliczne

Przeniesienie nacisku z powierzchowności na strukturalność, ale nadal z uwagą skierowaną na same artefakty, powoduje zmianę podejścia badawczego z analizy

ikonograficznej na ikonologiczną. Podejmując się studiów symbolicznych plastyki antropomorficznej, należy założyć, iż przedstawiała ona pewne idee i symbole, wywoływała emocje (R. Lesure 2011, s. 58).

Douglas Bailey w swych rozważaniach nad figurkami neolitycznymi, posiłkując się danymi z dziedziny psychologii oraz przykładami ze sztuki współczesnej, wielokrotnie podkreślał, że przedstawianie ludzkiego ciała szczególnie angażuje widza do percepcji siebie samego i innych ludzi. Stymuluje do myślenia o tożsamości, czy ogólnie o człowieczeństwie. Bez względu na ich zastosowanie (według badacza niemożliwe do określenia) figurki z uwagi na swoją formę były, i są nadal, poruszającymi i ekspresyjnymi przedmiotami. Ogromnie istotne są również niewielkie rozmiary omawianych wizerunków. Wielkość statuetek, pozwalająca na swobodne nimi operowanie, stwarza u użytkownika poczucie bezpieczeństwa, daje wrażenie kontroli. Mały trójwymiarowy przedmiot według tego badacza tworzy z użytkownikiem pewnego rodzaju intymną więź. Niezwykle istotny jest fakt, iż miniatura (w przeciwieństwie do modelu) jako taka manipuluje rzeczywistością poprzez swoją zredukowaną, dążącą do abstrakcji formę. Intencjonalne niedomówienia dostarczają wizerunkom mocy oddziaływania. Takie przedstawienia nie mają za zadanie precyzyjnie ani wiernie oddawać rzeczywistości, stanowią one swoisty eksperyment ze światem materialnym, są kulturą kreacją. Pominięte z premedytacją w statuetkach części ciała paradoksalnie pełnią ważną rolę w stymulowaniu widza do wyciągania wniosków. Stają się ważniejsze od tych partii, które zostały wymodelowane. D. Bailey nie dąży do ustalenia konkretnej funkcji figurek antropomorficznych. Sądzi on, iż niezależnie od tego, czy przedstawiały one bóstwa, przodków, były wotami, tokenami itp., nasycali społeczeństwo konkretnymi wyobrażeniami o byciu człowiekiem. Ich waga leży w tym, że stanowiły zwyczajowy sposób przedstawiania ludzkiego ciała. W tym sensie bycie człowiekiem było fundamentalne dla neolitycznego pojmowania istnienia (D. Bailey 2005, s. 30–42; 2007).

Wielu archeologów, powołując się na dane etnograficzne i historyczne, podkreśla integralność sfer *sacrum* i *profanum* w codziennym życiu społeczności pradziejowych. Idąc tym tropem, badacze rozważają rytualne znaczenie czynności technologicznych, takich jak produkcja narzędzi krzemiennych czy właśnie modelowanie w glinie przedstawień antropomorficznych. Dragos Gheorghiu (2010) odtworzył *chaîne opératoire* wykonania statuetki z fazy Cucuteni A. Autor postawił tezę o kultowym charakterze artefaktu od momentu jego tworzenia. Jako pierwszą czynność mającą głębsze znaczenie określa on połączenie tułowia z wymodelowaną oddzielnie dolną partią figurki. Kolejnym etapem miałyby być zdobienie przy pomocy rycia bądź barwnika. Ostatnie stadium

stanowiły działania antagonistyczne do tworzenia, czyli wyzwalamie energii przedmiotu poprzez łamanie. Ornament w formie nacięć pokrywających całą figurkę, poza głową i zakończeniem nóg, D. Gheorghiu interpretuje jako przedstawienie całunu, w który w rzeczywistości owijano zwłoki, a co za tym idzie, takie wizerunki uważa za wyobrażenia przodków. Wspomniana interpretacja wyróżnia się oryginalnością na tle innych rozważań nad znaczeniem plastyki antropomorficznej ludności kultury Cucuteni-Trypole, wśród których do dziś dominuje odczytywanie figurek jako wizerunków bóstw, najczęściej powiązanych z kultem płodności (np. A. P. Pogożeva 1983; D. Monah 1997; M. Videjko 2004a, s. 36–38; N. B. Burdo 2007; S. Țurcanu 2013). Do wszystkich tego rodzaju rozważań należy podchodzić z dużą dozą ostrożności. Tworzone hipotezy najczęściej nie mają twardego podłoża w danych archeologicznych, a opierają się na wynikach badań etnograficznych oraz źródłach historycznych, takich jak np. mity, które pochodzą z innego czasu i często innego miejsca i nie mogą mieć całkowitego przełożenia na rzeczywistość pradziejową.

Przytoczone powyżej wybrane aspekty studiów nad symboliką neolitycznej plastyki antropomorficznej dotyczą również figurek z Popudni i Pieniążkowej. Wszystkie omawiane statuetki są niewielkich rozmiarów i swobodnie mieszczą się w dłoni. Wykonane zostały, podobnie jak przeważająca większość wizerunków trypolskich, z pominięciem takich części ciała jak ręce, stopy i detale twarzy lub cechy płciowe. W kwestii samego procesu wytwarzania uznać można pozautylną funkcję domieszki ziaren, widoczną w wypadku dwóch artefaktów (nr. 1, 20). Być może wskazuje ona na rytualizację całego *chaîne opératoire*, począwszy od przygotowania masy ceramicznej przeznaczonej do modelowania ludzkich wyobrażeń. Interesujące są intencjonalnie wykonane nacięcia widoczne na wypukłym (ciężowym?) brzuchu oraz na jednym z boków wyróżniającej się dużymi rozmiarami (pierwotnie ponad 20 cm wysokości) figurki z Sokołówki (nr. 2). Po mikroskopowym⁹ przeanalizowaniu śladów (Tabl. 6:4–6) stwierdzono, że bruzdy zostały wykonane przed wypaleniem statuetki. Prawdopodobne jest, iż tego rodzaju „niszczenie”/„oszpecanie” wizerunku było w tym wypadku jednym ze znaczących etapów w procesie jego tworzenia i funkcjonowania. Możemy jedynie domniemywać symbolicznego charakteru tych działań.

Kolejnym aspektem brany pod uwagę przy omawianiu symboliki plastyki antropomorficznej jest ornament. Założyć należy, iż motywy ryte bądź malowane na powierzchniach figurek miały inne, poza estetycznym, znaczenie. Wchodziły one w skład systemu komunikacji

⁹ Mikroskop stereoskopowy (Nikon SMZ 800) udostępniony został dzięki uprzejmości Głównego Konserwatora Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie, mgr. inż. Władysława Wekera.

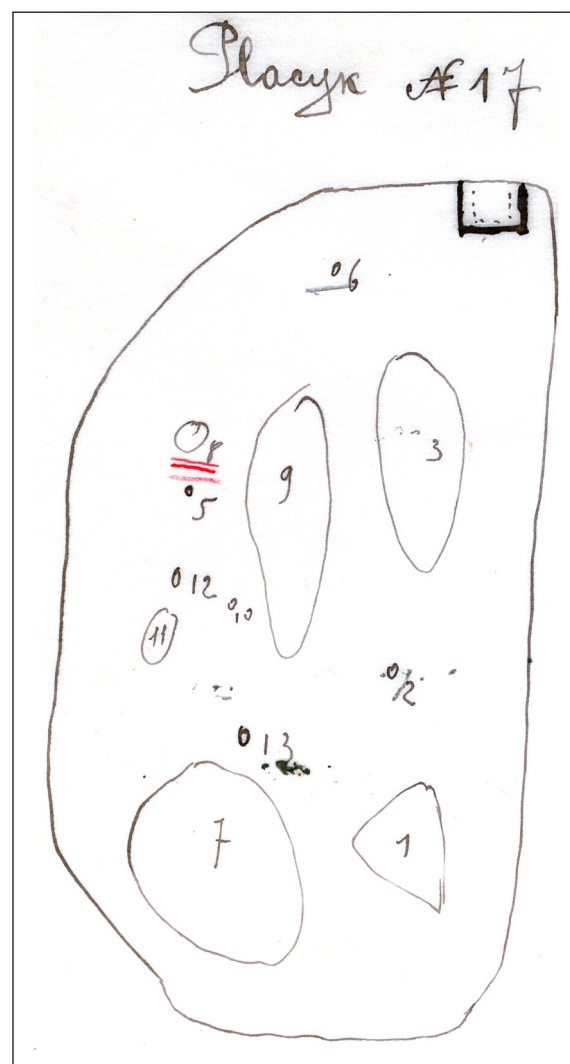
symbolicznej, przekazując wiadomość osobie, która patrzyła na statuetki oraz ich używała (P. Biehl 1996, s. 171). Znaki zdobiące ceramikę naczyniową kultury Cucuteni-Trypole analizowane były wielokrotnie przez różnych badaczy (m.in. K. V. Bolsunovskij 1908; E. K. Černyš 1982; T. M. Tkačuk 2005; M. Videjko 2008). Studiując tabelaryczne kompilacje symboli widocznych na naczyniach, łatwo dostrzec można podobieństwo wielu z nich do ornamentów pokrywających figurki. Znaczący jest również fakt występowania tych samych motywów na dużym obszarze zajmowanym przez ludność omawianej kultury oraz trwanie niektórych wzorów od wczesnych po późne fazy chronologiczne jej funkcjonowania. A. P. Pogożeva badała częstotliwość pojawiania się poszczególnych znaków na konkretnych częściach ciała figurek trypolskich. Plastyka pieniążkowska zdobiona jest motywami rytymi o nietypowych formach i układach. Motyw „jodełki” o wierzchołkach skierowanych ku górze, widoczny na plecach trzech statuetek (nr. 4, 6, 9), pojawia się niekiedy na wizerunkach z etapu BI–BII (A. P. Pogożeva 1983, s. 40–49, ryc. 12:8, 14:4). Jednakże znaki o migdałowatym kształcie ułożone koncentrycznie po trzy lub cztery (nr. 5, 6) stanowią unikatowy ornament w wypadku plastyki antropomorficznej. Semantykę podobnych form obecnych na ceramice naczyniowej badacze ukraińscy tłumaczą niekiedy jako przedstawienia roślin lub ziaren (M. Videjko 2004a, s. 446–448). Również opisywany już wyżej motyw naszyjnika w kształcie kłosa (nr. 4, 5), nawet jeśli odzwierciedla realną ozdobę noszoną przez ówczesnych ludzi, mógł mieć znaczenie symboliczne. Niejednokrotnie badacze uznają znaczenie czerwonego barwnika jako kojarzonego z krwią, utożsamianego z alegorią życia i śmierci. Jednakże nie zawsze barwnik ma kolor czerwony – występuje w grobach epoki kamienia również w odmianie żółtej, pomarańczowej czy fioletowej. Ochra używana była już od paleolitu do produkcji farby, powszechnie spotykana jest w kontekście funeralnym. Zapewne znane były jej walory antyseptyczne i balsamiczne, co wykorzystywano przy zabiegach medycznych i co chroniło zwłoki przed szybkim rozkładem (W. Gumiński 2014, s. 25). W związku z powyższym malowanie lub pokrywanie figurek antropomorficznych, tak jak w wypadku okazów z Popudni (nr. 10, 11, 18, 19, 22, 23), czerwoną angobą lub farbą najprawdopodobniej miało głębokie znaczenie pozaestetyczne i może wskazywać na związek tych przedstawień ze zmarłymi.

Użytkowanie figurek

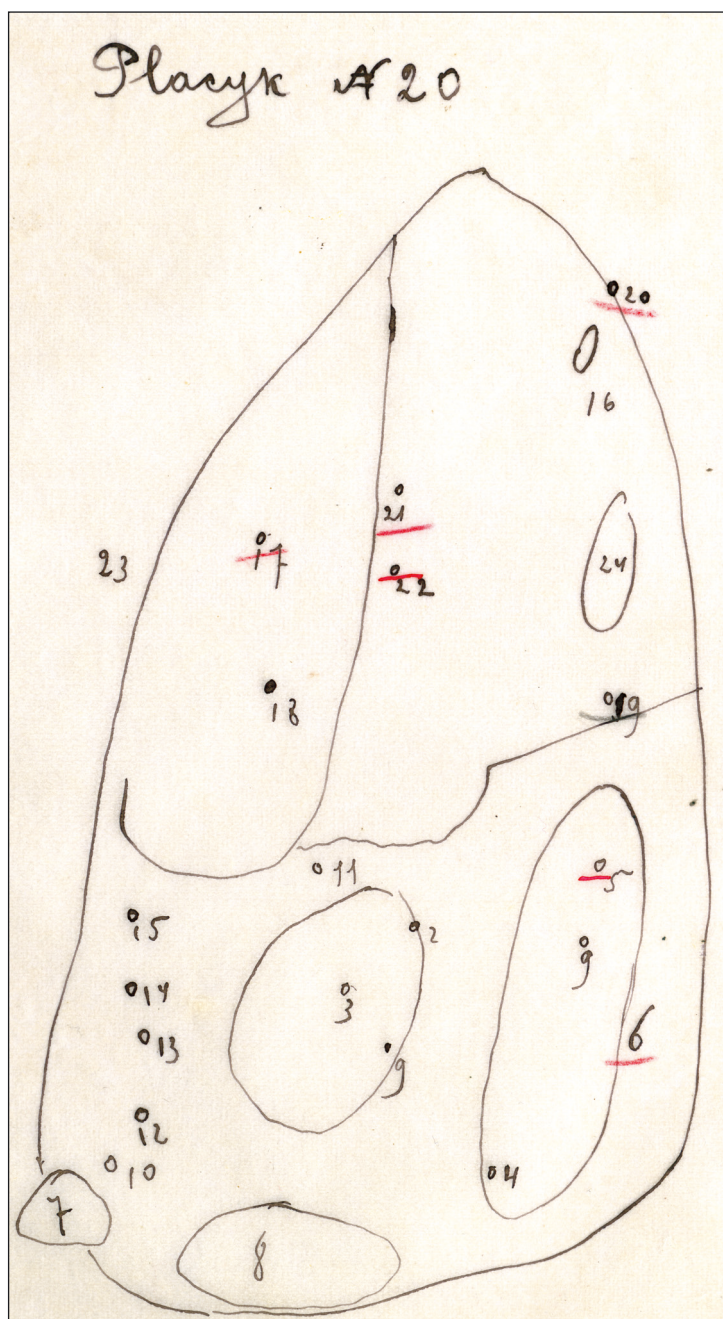
Na podstawie publikacji M. Himnera oraz dokumentacji polowej z jego badań udało się zidentyfikować kontekst archeologiczny dla wszystkich przedstawień antropomorficznych z Pieniążkowej. Dwie z figurek (nr. 4, 9), zachowane w swych górnych partiach (jedna wraz z głową), odkryte zostały wewnątrz relikwów budowli określonych

jako płaszczadka 17 (Ryc. 8). Dom miał wymiary 8×5 m, co czyniło go najmniejszym z odkrytych na stanowisku, i skierowany był krótszym bokiem w kierunku centrum osady. Obydwa wizerunki o nieokreślonej płci leżały blisko siebie. Poza statuetkami w obiekcie zadokumentowano pozostałości co najmniej kilkunastu naczyń, w tym egzemplarzy miniaturowych (z czego jedno w bezpośredniej bliskości figurek) oraz ornamentowanych za pomocą rycia, a także trzy rozcieracze kamienne, motykę z poroża łosia oraz inne fragmenty narzędzi rogowych i kościanych. Ponadto w prawym północnym narożniku budowli zidentyfikowano palenisko zagłębione w podłoże.

Pozostałe cztery przedstawienia antropomorficzne (nr. 5–8) z omawianego stanowiska odkryte zostały w pozostałościach płaszczadki nr 20 (Ryc. 9). Wymiary relikwów domu nie są znane. Dokładna lokalizacja dwóch

Ryc. 8. Pieniążkowa. Plan płaszczadki 17 z zaznaczonym (nr 8) miejscem odkrycia dwóch figurek antropomorficznych (nr. 4 i 9). Dokumentacja polowa z badań w archiwum PMA
Fig. 8. Pieniążkowa. Plan of platform 17. Findspot (No. 8) of two anthropomorphic figurines (No. 4 & 9) is marked. Field documentation in the archive of PMA

Ryc. 9. Pieniążkowa. Plan płaszczadki 20 z zaznaczonym (nr. 21 i 22) miejscem odkrycia figurek antropomorficznych (nr. 7 i 8).
 Dokumentacja polowa z badań w archiwum PMA

Fig. 9. Pieniążkowa. Plan of platform 20. Findspot (No. 21 & 22) of two anthropomorphic figurines (No. 7 & 8) is marked.
 Field documentation in the archive of PMA

figurek nie została oznaczona na szkicu polowym, zakładać można jedynie, że znajdowały się one blisko siebie, gdyż widnieją pod jednym numerem na liście zabytków z tego obiektu. Pozostałe dwie statuetki także znaleziono obok siebie. Na inwentarz z domostwa 20 składały się również narzędzia krzemienne oraz kościane i kamienne, przepalone kości zwierzęce, a także fragmenty naczyń ceramicznych, często zdobionych ornamentem rytymi, i okazy zachowane w całości (w tym miniaturowe). W reliktach budynku odkryta została figurka zoomorficzna

ukazująca zwierzę z odłamanymi rogami; dokładne jej umiejscowienie nie jest znane.

Pieniążkowskie relikty budowli, w których znajdowała się plastyka antropomorficzna, nie wyróżniają się położeniem, formą, wielkością ani pozostałym wyposażeniem na tle innych obiektów z tego stanowiska. Zwraca uwagę jedynie nagromadzenie statuetek w płaszczadce 20, szczególnie w porównaniu z brakiem tego rodzaju artefaktów w 36 innych domostwach (95% wszystkich przebadanych) oraz generalnie bardzo małą ilością

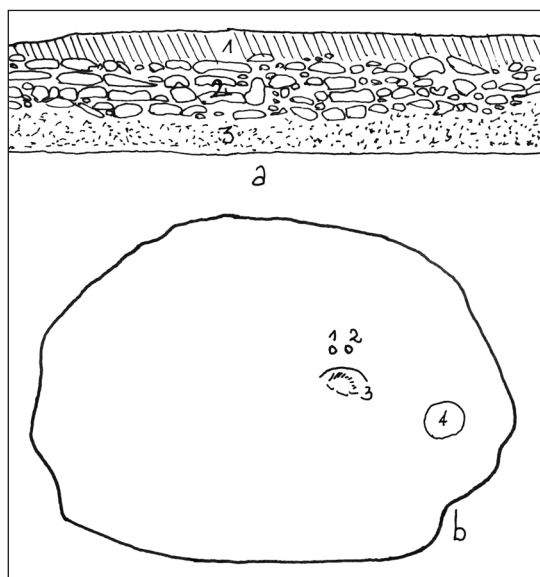
plastyki antropomorficznej na stanowiskach kultury wschodniotrypolskiej. Przykładowo, na analogicznym do Pieniżkowej stanowisku Veselij Kut (Веселий Кут, обл. Черкаси) odkryto tylko jedną statuetkę żeńską (M. Videjko 2004b, s. 507). Niewykluczone, iż omawiany obiekt pełnił w osadzie specjalną funkcję.

Plastyka zoomorficzna występuje liczniej w inventarach kultury wschodniotrypolskiej, a jest mniej typowa dla kręgu Cucuteni-Trypole oraz dla całego neolitu bałkańskiego, gdzie zdecydowanie przeważają wizerunki ludzkie (V. I. Balabina 1998, s. 20, tab. 1). Na osadzie w Pieniżkowej znaleziono około 10 glinianych przedstawień zwierząt. W literaturze przedmiotu interpretuje się tego rodzaju zabytki jako atrybuty magii związanej z płodnością zwierząt oraz łowiectwem, wizerunki bóstw lub istot powiązanych z poszczególnymi bogami (m.in. J. Mellaart 1967, s. 181–184; M. Gimbutas 1989; V. I. Balabina 1998; M. Videjko 2004a, s. 57–65) czy zabawki (L. E. Talalay 1993, s. 48). Niezależnie od hipotetycznej funkcji przedstawień zoomorficznych niezaprzeczalny wydaje się ich związek z wizerunkami ludzkimi. Poza materiałem wykonania, zminiaturyzowaną formą czy sposobem zdobienia, także kontekst archeologiczny obydwu kategorii plastyki glinianej jest identyczny. Zarówno figurki antropomorficzne, jak i zwierzęce odkrywano na stanowiskach osadowych wewnątrz domostw lub w jamach gospodarczych sąsiadujących z budynkami mieszkalnymi. W wielu wypadkach występują one razem, jedno i drugie

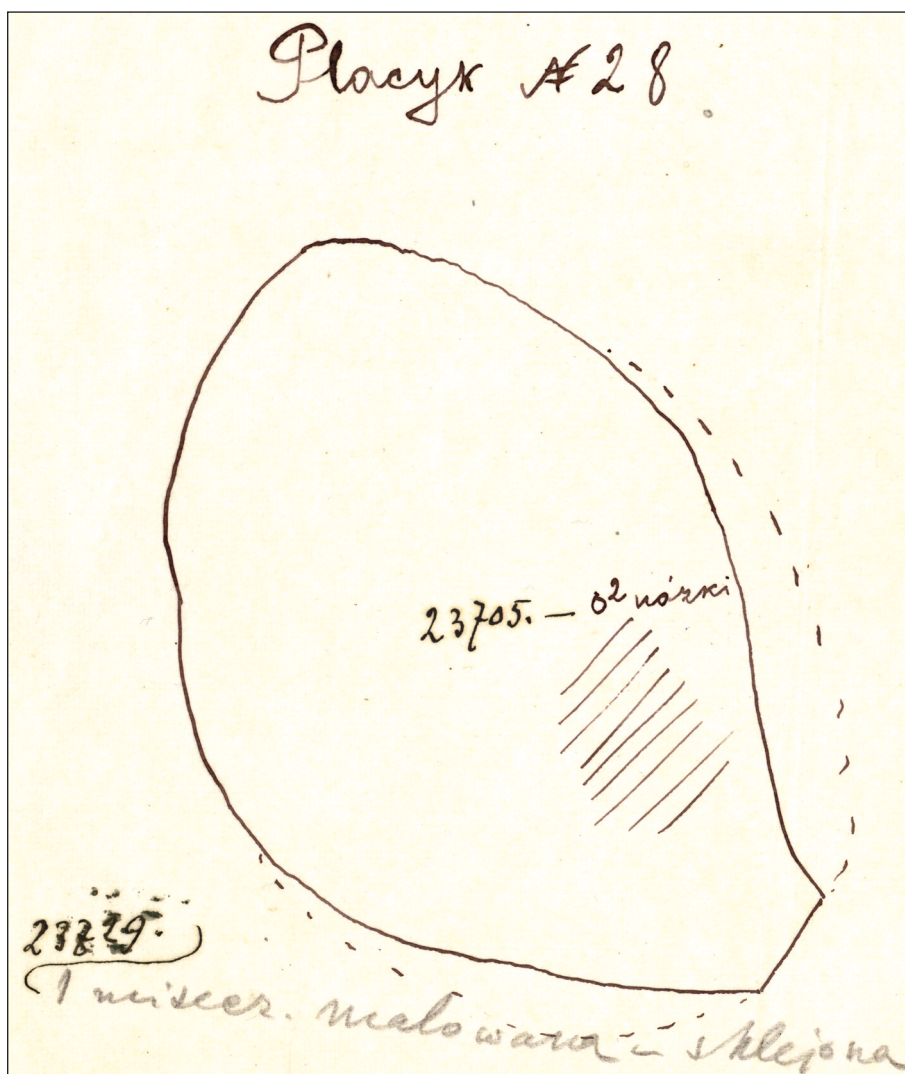
często zachowane są fragmentarycznie. Ponadto istnieje spora grupa wyobrażeń hybryd ludzko-zwierzęcych (V. Becker 2014, s. 34; E. Banffy 2001, s. 53–60).

W wypadku figurek antropomorficznych z Popudni określenie kontekstu archeologicznego nastęrcza więcej trudności. Z zespołu 17 statuetek pierwotną lokalizację udało się ustalić jedynie dla sześciu okazów. Dwa kobiece wizerunki (nr. 10, 11) z obiektu 24, usytuowanego w południowej części osady, ułożone były we wschodniej części domu, w bezpośrednim sąsiedztwie półkolistej konstrukcji glinianej, określonej przez M. Himnera jako kołnierz stanowiący bazę dla żaren kamiennych. W odległości metra stał pitos gliniany zagłębiony w podłogę, zawierający ziarna pszenicy (Ryc. 10). W budynku odkryto również fragmenty naczyń ceramicznych (M. Himner 1933, s. 46). W płaszczadce 28 (Ryc. 11), przy południowo-zachodniej granicy stanowiska, znaleziono leżące obok siebie dwa fragmenty nóg pochodzące najprawdopodobniej z jednej figurki (nr. 22, 23). Poza tym w dokumentacji polowej z tego obiektu wymieniona jest tylko *miseczka malowana*.

Domostwo oznaczone nr. 20 (wymiary 5×4 m), usytuowane w północno-zachodniej strefie zasiedlenia, poza ceramiką naczyniową zawierało gliniany model budynku, obok którego odkryto realistyczną statuetkę ukazującą postać w pozycji siedzącej (nr 19). Natomiast w północnej części płaszczadki 8, położonej w pobliżu wyżej opisanej, wyeksplorowano figurkę na płaskiej podstawie (nr 12) oraz, w przeciwnym końcu obiektu, kolejny model domu. Wyposażenie tej największej z przebadanych w Popudni płaszczadek składało się również z dużej ilości ceramiki, zarówno grubej roboty, jak i naczyń cienkościennych zdobionych ornamentem malowanym. Ponadto z planów i notatek M. Himnera wynika, iż przedstawienia ludzkie znaleziono także w płaszczadce 1 (zniszczonej przez robotników) oraz w płaszczadce 30 (Ryc. 12). Niestety, nie jest możliwe wykazanie, o które dokładnie figurki chodzi. Użycie liczby mnogiej przez autora wskazuje jedynie, iż w obydwu wypadkach było ich co najmniej po dwie w obiekcie. W pierwszym z reliktyw domostw poza plastyką antropomorficzną odkryto także szczątki modelu budynku, zaś w drugim naczynia ceramiczne i depozyt kulek glinianych. Figurki ludzkie znajdowały się w 18% (sześć obiektów) z wszystkich przebadanych na stanowisku płaszczadek. Obiekty z Popudni zawierające plastykę antropomorficzną nie wyróżniają się budową spośród innych reliktyw budowli odkrytych na tym stanowisku. Rozlokowane są one we wszystkich partiach osady. Uwagę zwracać mogą relatywnie duże rozmiary płaszczadki 8 (Ryc. 13; M. Himner 1933, s. 42) oraz umiejscowienie w centralnej części zasiedlanego terenu obiektu nr 1 (Ryc. 1). W obydwu reliktyw domostw poza figurkami odkryto modele budynków (Ryc. 13, 14). Ten ostatni typ zabytku za każdym razem (płaszczadki 1, 8, 20) występuje w Popudni w towarzystwie statuetek ludzkich.

Ryc. 10. P o p u d n i a. Plan i przekrój płaszczadki 24.
a: 1 – czarna ziemia, 2 – rumowisko polepy, 3 – glina naturalna;
b: 1, 2 – figurki antropomorficzne (nr. 10 i 11), 3 – żarna, 4 – pitos
z zianami pszenicy. Wg: M. Himner 1933
Fig. 10. P o p u d n i a. Plan and cross-section of platform 24.
a: 1 – black soil, 2 – daub debris, 3 – virgin clay;
b: 1, 2 – anthropomorphic figurines (No. 10 & 11), 3 – querns,
4 – pitos filled with wheat grains. After: M. Himner 1933

Ryc. 11. Popudnia. Plan płaszczadki 28 z zaznaczonym (nr 23705) miejscem odkrycia figurek antropomorficznych (nr. 22 i 23).

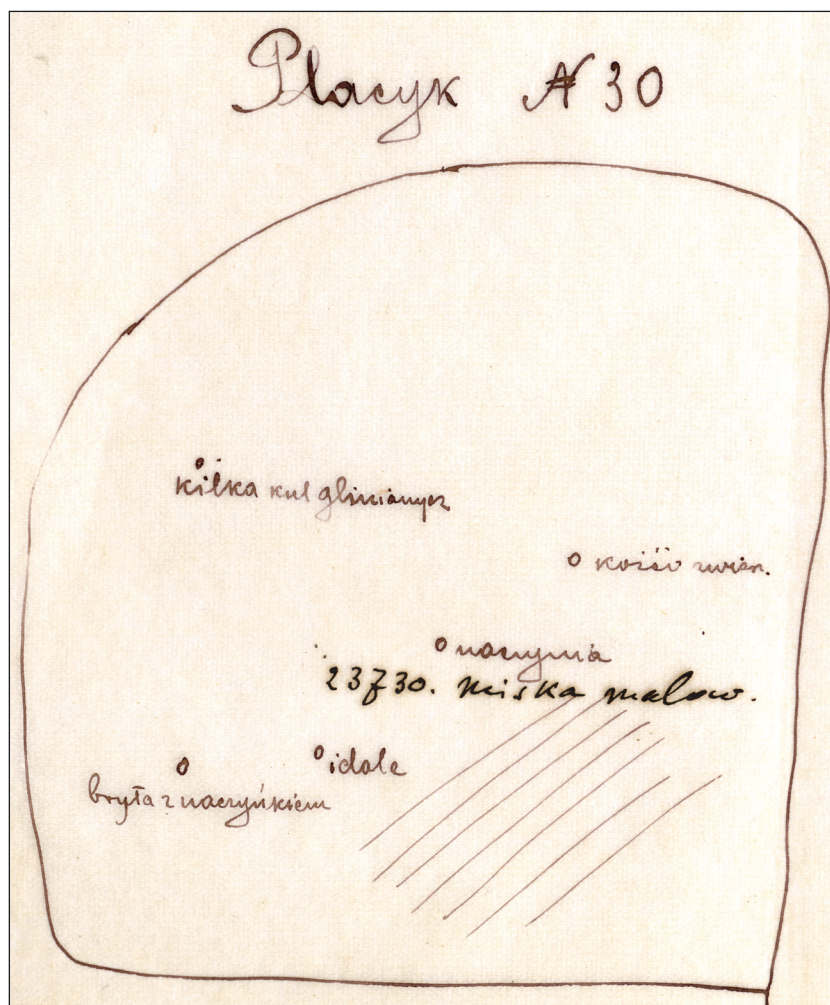
Dokumentacja z badań w archiwum PMA

Fig. 11. Popudnia. Plan of platform 28. Findspot (No. 23705) of anthropomorphic figurines (No. 22 & 23) is marked.

Field documentation in the archive of PMA

Badacze niekiedy określają jako sanktuaria budynki zawierające dużą ilość plastyki oraz innych „kultowych” przedmiotów, takich jak modele domostw lub mebli i sprzętów, tzw. ołtarzyki oraz nietypowe wyposażenie w postaci bukranionów, platform interpretowanych jako ołtarze itp. Jednakże w większości wypadków statuetki odkrywane są w niewyróżniających się obiektach mieszkalnych lub jamach gospodarczych w ich sąsiedztwie. Często figurki ulokowane są w pobliżu palenisk lub pieców, ewentualnie pod ścianami lub przy progu. A. P. Pogożeva wymienia m.in. ukraińskie stanowisko Sabatinivka II (Сабатинівка, ros. Сабатиновка, обл. Кировоград), oraz mołdawskie Vărvăreuca VIII (ros. Варваровка) i Solonceni I (ros. Солончены), na których statuetki ułożone były przy piecu, w podobnej konfiguracji jak postać wymodelowana na miniaturze domu z Popudni. W Sabatinivce 16 figurek (w tym dwie *in situ*,

siedzące na stołeczkach) ułożonych było na platformie z wypalanej gliny, w północno-zachodnim narożniku domu, obok stało duże krzesło gliniane o formie zbliżonej do egzemplarzy miniaturowych (A. P. Pogożeva 1983, s. 112–114). Z dwóch stanowisk fazy Precucuteni II – Poduri, jud. Bacău, oraz Isaiia, jud. Iași – pochodzą znaleziska zespołów figurek antropomorficznych różnej wielkości wraz z krzesłkami-„tronami” oraz innymi glinianymi artefaktami, jak kulki i stożki, zdeponowanymi w glinianych pojemnikach w pobliżu palenisk (N. Ursulescu, F. A. Tencariu 2006, s. 135–137). Na osadzie w Ghelăiești, jud. Neamț, datowanej na etap środkowy rozwoju omawianej jednostki kulturowej, w narożniku budynku znajdował się krąg ułożony z malowanych naczyń, pośrodku którego pod naczyniem odwróconym do góry dnem znajdował się kolejny pojemnik, a wewnątrz niego cztery statuetki, w tym jedna pozbawiona głowy

Ryc. 12. Popudnia. Plan płaszczadki 30, zawierającej nieokreślone figurki antropomorficzne.
Dokumentacja z badań w archiwum PMA

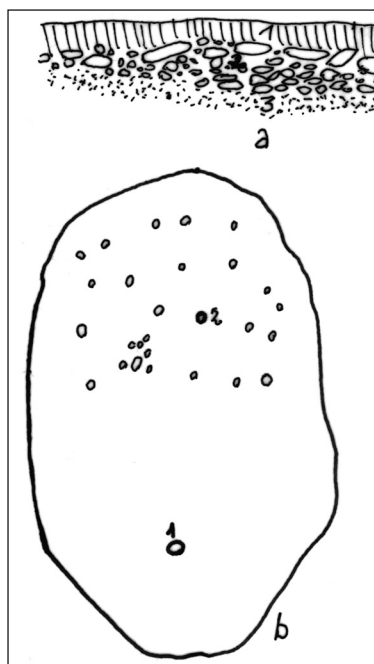
Fig. 12. Popudnia. Plan of platform 30 containing undetermined anthropomorphic figurines.
Field documentation in the archive of PMA

(Ş. Cucuș 1973, s. 214–215). Wyżej wymienione przykłady odkryć artefaktów *in situ* ukazują tylko niektóre z możliwości umiejscowienia figurek antropomorficznych w ich oryginalnej przestrzeni. Istnieje również prawdopodobieństwo, iż wizerunki o perforowanych wypustkach ramiennych i bokach mogły być zawieszane. Brak jednak bezpośrednich dowodów dla takiej interpretacji, podobnie jak dla hipotezy mówiącej, że przedstawienia o konicznym zakończeniu wtykane były w piasek. Być może za dowód pośredni dla pierwszej z wymienionych teorii uznać można przypadek statuetki z Sokołówki (nr 2). Fragment prawej wypustki ramiennej ułamał się na wysokości otworu, w trakcie użytkowania zabytku. Natomiast na wypustce lewej widoczne jest przetarcie, mogące być śladem po sznurku. Odnosnie zaś przedstawień z nogami ostro zakończonymi, to z miejscowości Costișa, jud. Neamț, znana jest gliniana tabliczka z otworami do umieszczania figurek w pozycji stojącej (D. Monah 1997, ryc. 23:14). Figurki ludzkie kultury

trypolskiej sporadycznie występują również w kontekście funeralnym. Przykładowo, na mołdawskim cmentarzystku w Ofatintji (ros. Выхватинцы) w grobie 9-letniej dziewczynki natrafiono na dwie statuetki nieróżniące się pod względem ikonograficznym od tych znajdujących powszechnie na osadach. Pochówki uchwytnie archeologicznie w wypadku omawianej kultury należą do rzadkości (A. P. Pogożeva 1983, s. 115).

Inną, poza kontekstem odkrycia, wskazówką odnośnie użytkowania figurek może być ich stan zachowania. Fragmentaryczność jest powszechną cechą neolitycznej plastyki antropomorficznej w Europie środkowo- i południowo-wschodniej. Jako pierwszy kwestię celowego kawałkowania figurek w kontekście rytuałów poruszył Olaf Höckmann (1965). János Makkay (1983, s. 160) pisał o bezkrwawych ofiarach w postaci rozbijania naczyń ceramicznych w neolicie bałkańskim. Kluczowe jeśli chodzi o rozważania nad fragmentacją są prace autorstwa Johna Chapmana. Podkreśla on znaczenie

Ryc. 13. Popudnia. Plan i profil płaszczadki 8.
a: 1 – czarna ziemia, 2 – rumowisko polepy, 3 – glina naturalna;
b: 1 – model budynku, 2 – figurka antropomorficzna (nr 12).

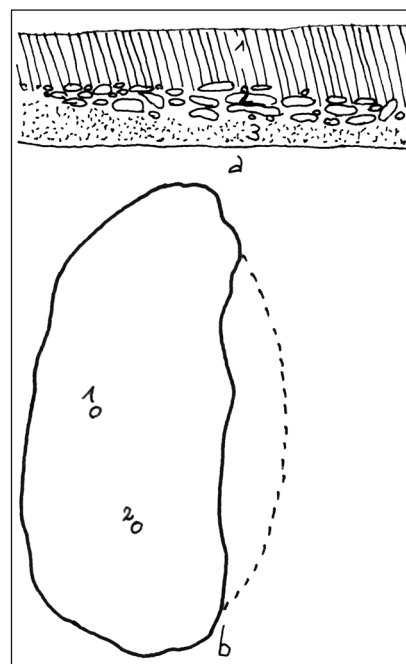
Wg: M. Himner 1933

Fig. 13. Popudnia. Plan and cross-section of platform 8.

a: 1 – black soil, 2 – daub debris, 3 – virgin clay;

b: 1 – model of a house, 2 – anthropomorphic figurine (No. 12).

After: M. Himner 1933

Ryc. 14. Popudnia. Plan i profil płaszczadki 20.
a: 1 – czarna ziemia, 2 – rumowisko polepy, 3 – glina naturalna;
b: 1 – model budynku, 2 – kula gliniana; figurka antropomorficzna (nr 19) odkryta w pobliżu modelu domu nie została oznaczona.

Wg: M. Himner 1933

Fig. 14. Popudnia. Plan and cross-section of platform 20.

a: 1 – black soil, 2 – daub debris, 3 – virgin clay;

b: 1 – model of a house, 2 – ball of clay; anthropomorphic figurine (No. 19) discovered close to a house model is not marked.

After: M. Himner 1933

faktu, iż artefakty znajdowane są nie tylko połamane, ale i niekompletne. Analizując różne kategorie źródeł, badacz za najbardziej prawdopodobną uznaje hipotezę o znaczeniu pokawałkowanych przedmiotów (w tym figurek) w relacjach społecznych. Fragmenty miałyby być symbolem powiązań (*enchainment*) nie tylko pomiędzy domostwami z danej osady (fragmenty tego samego artefaktu znajdowane bywają w różnych punktach jednego stanowiska), ale być może także pomiędzy różnymi jednostkami osadniczymi, gdyż brakuje fragmentów niektórych przedmiotów na stanowiskach przebadanych całościowo (J. Chapman 2001, s. 99–102). Natomiast Marko Porčić badał korelacje pomiędzy kontekstem archeologicznym a fragmentaryzacją na przykładzie statuetek ze stanowisk Selevac/Селевац oraz Divostin/Дивостин w Serbii. Wyniki analiz statystycznych wykonanych przez tego badacza wykazały, iż zachowane w całości figurki znajdowane są w reliktach domostw, zaś fragmenty przedstawień antropomorficznych łączą się z jamami gospodarczymi ulokowanymi w pobliżu budynków. Możliwe było także wydzielenie pewnych zespołów egzemplarzy najbardziej zbliżonych do siebie pod względem stylistycznym i powiązanie ich z konkretnymi obiektami mieszkalnymi (M. Porčić 2012; M. Porčić, T. Blagojević 2014). Także badacze plastyki

kręgu kulturowego Cucuteni-Trypole poświęcali miejsce zagadnieniu rozbijania statuetek, między innymi łącząc te zabiegi z desakralizacją przedmiotów po zakończeniu działań rytualnych (m.in. A. P. Pogożeva 1983; D. Monah 1997, s. 202–203; S. Źerna 2008, s. 37–38; S. Źurcanu 2013, s. 56). W wypadku omawianego zespołu figurek teoria głosząca związek pomiędzy kontekstem a fragmentaryzacją nie sprawdza się. Wszystkie analizowane fragmenty statuetek pochodzą z reliktyw obiektów mieszkalnych. Niestety, badania wykopaliskowe M. Himnera nie miały charakteru szerokopłaszczyznowego, kopane były jedynie płaszczadki, co uniemożliwia porównanie z materiałem pochodzącym z potencjalnych jam gospodarczych, które zapewne znajdowały się w otoczeniu domostw.

Studia społeczne

Jedno z podejść badawczych zakłada, iż różnorodność przedstawień w zespołach figurek jest rodzajem okna na ówczesne społeczeństwo. Statuetki dają archeologom wgląd w system kulturowy dawnych społeczności, ponieważ odzwierciedlają warunki, w których ukształtowały się te ugrupowania. Ponadto mogą one wskazywać na tworzenie się społecznej tożsamości, uwidocznionej na

przykład poprzez atrybuty płci lub wieku, dodatkowo postrzeganej indywidualnie przez twórcę figurki (R. Lesure 2011, s. 62–63; M. Mina 2006, s. 264–265).

Ian Hodder interpretował częste występowanie figurek w kontekście domowym jako dowód na wykonywanie i użytkowanie tych przedmiotów przez kobiety, tym samym określając sferę czynności odbywających się w domostwach jako domenę kobiecą. Idąc dalej tym tropem, badacz deponowanie statuetek w pobliżu paleniska lub pieca wiąże z symboliczną funkcją kobiety jako strażniczki domowego ogniska (I. Hodder 1990, s. 68). Taka interpretacja traktuje materiał wybiórczo. Ogromna ilość neolitycznej plastyki antropomorficznej znajdująca jest w jamach gospodarczych lub śmietnikowych, a sporadycznie w grobach osobników obojga płci.

Figurki antropomorficzne będące tematem niniejszego opracowania ukazują postać płci żeńskiej lub są to fragmenty uniemożliwiające zidentyfikowanie płci wizerunku. Każdą z nich pozyskano z reliktyw budowli mieszkalnych. W związku z tym rozpatrywanie materiału pod kątem porównania kontekstu archeologicznego zależnego od płci lub innych cech ikonograficznych nie jest możliwe. Jeśli chodzi o określenie wieku ukazanych postaci, to ze względu na duży stopień schematyzacji wydaje się to mało celowe. W inwentarzach kultury trypolskiej znane są przedstawienia siedzących kobiet o obwisłych piersiach, określanych niekiedy przez badaczy jako „stare kobiety”. W omawianym zespole wszystkie fragmenty zaznaczone mają piersi w formie okrągłych, niedużych guzków, w niektórych wypadkach brzuchy figurek są zaokrąglone, co ewentualnie wskazywać może na młody wiek wyobrażonych osób. Ikonograficzne i technologiczne zróżnicowanie statuetek pochodzących z omawianych stanowisk, a nawet z tych samych obiektów, świadczy na korzyść teorii o wykonywaniu figurek na własne potrzeby przez różne osoby. W tym kontekście bardziej przekonująca wydaje się interpretacja glinianych przedstawień jako wizerunków indywidualnych postaci (np. przodków?) niż jako konkretnych, czczonych przez całą społeczność bóstw. Jedynym zabytkiem z Popudni sugerującym pewne role społeczne związane z płcią jest model domostwa. We wnętrzu miniaturowego budynku, po lewej stronie od wejścia, wymodelowana została postać kobiety pracującej na żarnach w pozycji klęczącej. Natomiast naprzeciwko, przy piecu, znajduje się siedząca bezczynnie postać bez zaznaczonych cech płciowych. Obydwie figurki zbliżone są pod względem morfologicznym do statuetek mobilnych. W wypadku kultury trypolskiej ze względu na brak cmentarzysk (pojawiają się dopiero w fazie CII) wiedza na temat zróżnicowania społecznego jest mocno ograniczona. Na wspomnianym cmentarzysku inhumacyjnym w miejscowości Ofatintj wyeksplorowano trzy zespoły grobów. W skład każdego z nich wchodził pochówek jednego lub dwóch mężczyzn,

jednej kobiety oraz kilkorga dzieci. Groby męskie odznaczały się bogatszym wyposażeniem. Co interesujące, figurki antropomorficzne wchodziły w skład inwentarzy grobów dziecięcych, a wyjątek stanowił jeden pochówek męski, który zawierał statuetki (V. A. Dergačev 1978, s. 39, 54).

Figurki siedzące na krzesłach lub stołkach mogły, poprzez zaznaczenie dystansu pomiędzy ziemią a postacią, wyobrażać osoby o specjalnym statusie społecznym (M. Mina 2008, s. 227). Z kręgu kulturowego Cucuteni-Trypole znane są tego rodzaju przedstawienia osobników obojga płci oraz androginów (I. Mareş 2009, s. 112–113; D. Monah 1997, 116:3.4.7). Taki stan rzeczy świadczyć może o niezależności statusu społecznego jednostki od jej płci biologicznej. W pobliżu odznaczającej się starannością wykonania i dużą dozą realizmu statuetki siedzącej kobiety pozyskanej w trakcie badań w Popudni (nr 19) nie odkryto glinianego modelu siedziska. Jednakże jej forma, z nogami zgiętymi w kolanach, uniemożliwiałaby stabilne usadowienie figurki na płaskim podłożu.

Jednym z najczęściej pojawiających się w literaturze przedmiotu podstawowych założeń badawczych jest uznanie, że im więcej obserwujemy figurek w kontekście archeologicznym, tym liczniejsze były rytuały w kontekście systemowym (R. Lesure 2002, s. 591). Co z kolei stanowić by miało odpowiedź na stres wywołany zmianami społecznymi bądź ekonomicznymi (np. L. E. Talaay 1993, s. 46–48). Natomiast D. Bailey wysuwa hipotezę mówiącą, iż nagromadzenie figurek w domach, szczególnie tych zniszczonych przez ogień, podobnie jak inne artefakty, jest pozostałością po ofierze złożonej przed rytualnym spalaniem budynku. Tego rodzaju wspólne depozyty miałyby być symbolem integracji społeczności i mieć kluczowe znaczenie dla praktyk społecznych (D. Bailey 2005, s. 91).

Wnioski

Plastyka antropomorficzna występuje licznie na stanowiskach kultury Cucuteni-Trypole od najwcześniejszych faz funkcjonowania tej jednostki. Będąca tematem niniejszego opracowania kolekcja 26 figurek ze zbiorów Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie wpisuje się w nurt ludzkich przedstawień z omawianej jednostki kulturowej. Pomimo wynikających z metodyki badań wykopaliskowych początków XX wieku braków w dokumentacji z wykopalisk w Popudni i Pieniążkowej, a co za tym idzie – ograniczonych możliwości interpretacyjnych pozyskanych artefaktów, analiza statuetek ludzkich wydaje się celowa. W polskich zbiorach muzealnych znajduje się niewiele tego rodzaju zabytków, co tym bardziej czyni ten zbiór godnym uwagi. Ponadto posłużył on jako baza źródłowa do szerszego omówienia problematyki badań nad neolityczną plastyką antropomorficzną.

W polskiej literaturze archeologicznej brakuje tego rodzaju rozważań, co uzasadnia zamieszczenie w tekście treści z zakresu teorii, nie zawsze związanych bezpośrednio z analizowanym zbiorem figurek. Artykuł nie wyczerpuje tematu, a jedynie przytacza niektóre z licznych możliwości badawczych związanych z prądziejowymi przedstawieniami ludzkimi.

Mgr Zuzanna Róžańska-Tuta
Dział Archeologiczny Muzeum Warszawy
ul. Jezuicka 1/3
PL 00-281 Warszawa
rozalka8@wp.pl

BIBLIOGRAFIA

- Bachofen, J. J.
2007 *Matriarchat: studium na temat ginajkokracji świata starożytnego podług natury religijnej i prawnej* (tłum. R. Reszke), Warszawa.
- Bailey, D.
1994 *Reading prehistoric figurines as individuals*, „World Archaeology” 25/3, s. 321–330.
2005 *Prehistoric Figurines. Representation and Corporeality in the Neolithic*, New York.
2007 *The Anti-rhetorical Power of Representational Absence: Incomplete Figurines from the Balkan Neolithic*, [w:] C. Renfrew, I. Morley (red.), *Image and Imagination: a global prehistory of figurative representation*, Cambridge, s. 117–126.
- Balabina, V. I. (Балабина, В. И.)
1998 *Figurki životnyh v plastike Kukuteni-Tripol'â*, Moskva.
- Banffy, E.
2001 *Notes on the connection between human and zoomorphic representations in the Neolithic*, [w:] P. Biehl, F. Bertemes 2001, s. 53–71.
- Bartel, B.
1981 *Cultural Association and Mechanisms of Change in Anthropomorphic Figurines during the Neolithic in the Eastern Mediterranean Basin*, „World Archaeology” 13/1, s. 73–86.
- Becker, V.
2014 *Ways of contextualisation for anthropomorphic and zoomorphic figurines*, [w:] C. E. Ursu, S. Țerna (red.), *Anthropomorphism and symbolic behaviour in the Neolithic and Copper Age communities of South-Eastern Europe*, Studies into South-East European Prehistory 1, Suceava, s. 29–45.
- Beldiman, C., Sztancs, D. M.
2007 *Depozitele de obiecte de prestigiu aparținând culturii Cucuteni. Studiul artefactelor din materii dure animalne*, „Materiale și cercetări archeologice” II, s. 33–74.
- Bertemes, F., Biehl, P.
2001 *The Archaeology of Cult and Religion. An Introduction*, [w:] P. Biehl, F. Bertemes 2001, s. 11–24.
- Bibikov, S. N. (Биби́ков, С. Н.)
1953 *Poselenie Luka-Vrubleveckââ*, *Materialy i issledovaniâ po arheologii SSSR* 38, Leningrad.
- Biehl, P.
1996 *Symbolic Communication Systems: Symbols on Anthropomorphic Figurines of the Neolithic and Chalcolithic from South-Eastern Europe*, „Journal of European Archaeology” 4, s. 153–176.
- Biehl, P., Bertemes, F.
2001 (red.) *The Archaeology of Cult and Religion*, Archaeolingua 13, Budapest.
- Bolsunovskij, K. V. (Болсуновский, К. В.)
1908 *Simbolika èpohi neolita*, Kiev.
- Bugaj, E.
2008 *Antropomorficzne figurki pradziejowe jako źródło poznania złożoności kultury ludzkiej*, [w:] B. Gediga, W. Piotrowski (red.), *Sztuka pradziejowa i wczesnośredniowieczna jako źródło historyczne*, Biskupin-Wrocław, s. 85–102.
- Burdo, B. N.
2007 *The Sacral World and Sacred Image of Trypillia Civilization*, „Memoria Antiquitatis” XXIV, s. 239–250.
- Cehak, H.
1933 *Plastyka neolitycznej kultury ceramiki malowanej w Polsce*, „Światowit” XIV (1930–1931), s. 164–252.
- Chapman, J.
2001 *Object Fragmentation in the Neolithic and Copper Age of Southeast Europe*, [w:] P. Biehl, F. Bertemes 2001, s. 89–105.
- Cucoș, Ș.
1971 *Reprezentări de incălțăminte în plastica cucuteniană de la Ghelăiești (jud. Neamț)*, „Memoria Antiquitatis” III, s. 65–77.
1973 *Un complex ritual cucutenian descoperit la Ghelăiești (jud. Neamț)*, „Studi și Cercetării de Istorie Veche” 24/2, s. 207–215.

- Cvek, E. V. (Цвек, Е. В.)
1980 *Tripol'skie poseleniâ Bugo-Dnieprovskovo meždureč'â*, [w:] *Pervobytnââ arheologiâ – poiski i nahodki*, Kiev, s. 163–185.
- Černyš, E. K. (Черныш, Е. К.)
1982 *Èneolit Pravoberežnoj Ukrainy i Moldavii*, [w:] *Èneolit SSSR, Arheologiâ SSSR*, Moskva, s. 166–347.
- Dergačev, V. A. (Дергачев, В. А.)
1978 *Vyhvatinskij mogil'nik*, Kišinev.
- Gheorghiu, D.
2010 *Ritual Technology: An Experimental Approach to Cucuteni-Tripolye Chalcolithic Figurines*, [w:] D. Gheorghiu, A. Cyphres (red.), *Anthropomorphic and Zoomorphic Miniature Figures in Eurasia, Africa and Meso-America. Morphology, Materiality, Technology, Function and Context*, B.A.R. Int. Series 2138, Oxford, s. 61–72.
- Gimbutas, M.
1989 *The Language of the Goddess*, San Francisco.
- Głosik, J.
1962 *Wołyńsko-podolskie materiały z epoki kamiennej i wczesnej epoki brązu w Państwowym Muzeum Archeologicznym w Warszawie*, MS VIII, s. 125–216.
- Goring, E.
1991 *Pottery Figurines: The Development of a Corporeal Art in Chalcolithic Cyprus*, „Bulletin of the American School of Oriental Research” 282–283, s. 153–161.
- Gumiński, W.
2014 *Wyposażenie symboliczne w grobach łowców-zbieraczy epoki kamienia na cmentarzysku Dudka na Mazurach*, APolski LIX, s. 121–186.
- Guthrie, R. D.
2005 *The Nature of Paleolithic Art*, Chicago.
- Hadaczek, K.
1914 *Osada przemysłowa w Koszyłowcach z epoki eneolitu. Studya do początków cywilizacji w połud.-wschod. Europie*, Archiwum Naukowe, dział I, tom VII, zeszyt 2, Lwów.
- Hamilton, N.
1996 *The Personal in Political*, „Cambridge Archaeological Journal” 6/2, s. 282–285.
- Hansen, S.
2001 *Neolithic Sculpture. Some Remarks on an Old Problem*, [w:] P. Biehl, F. Bertemes 2001, s. 37–52.
2007 *Bilder vom Menschen der Steinzeit. Untersuchungen zur anthropomorphen Plastik der Jungsteinzeit und Kupferzeit in Südosteuropa*, Archäologie in Eurasien 20, Mainz.
- Harat, K.
2011 *Skarby kultury Cucuteni w Państwowym Muzeum Archeologicznym w Warszawie. Uwagi na marginesie przejawów zjawiska reanimacji polskich zainteresowań poznawczych wspólnotą kulturową Cucuteni-Trypolie*, „Folia Praehistorica Posnaniensia” XVI, s. 281–291.
- Himner, M.
1933 *Étude sur la civilisation prémyceniéenne dans le bassin de la Mer Noire, d'après des fouilles personnelles*, „Światowit” XIV (1930–1931), s. 26–163.
- Himner-Jarońska, L.
1933 *Marjan Himner (1887–1916): bajończyk, archeolog, dr Sorbony*, „Światowit” XIV (1930–1931), s. 8–14.
- Hodder, I.
1990 *The Domestication of Europe*, Cambridge.
- Höckmann, O.
1965 *Menschliche Darstellungen in der bandkeramischen Kultur*, JRGZM 12, s.1–34.
- Hutchinson, R. W.
1938 *Cretean Neolithic Figurines*, „IPEK. Jahrbuch für prähistorische und ethnographische Kunst” 12, s. 50–57.
- Jastrzębski, S.
1983 *Uwagi o chronologii i periodyzacji kultury Cucuteni-Trypole*, APolski XXVIII/1, s. 99–136.
- Kadrow, S.
2013 *Stanowisko Werteba w Bilczu Złotym w świetle nowych badań i analiz*, [w:] S. Kadrow (red.) *Bilcze Złote. Materiały kultury trypolskiej ze stanowisk Werteba i Ogród*, Biblioteka Muzeum Archeologicznego w Krakowie V, Kraków, s. 13–21.
- Kadrow, S., Trela-Kieferling, E.
2013 *Historia i stan badań*, [w:] S. Kadrow (red.) *Bilcze Złote. Materiały kultury trypolskiej ze stanowisk Werteba i Ogród*, Biblioteka Muzeum Archeologicznego w Krakowie V, Kraków, s. 9–12.
- Kadrow, S., Sokhatsky, M., Tkaczuk, T., Trela, E.
2003 *Sprawozdanie ze studiów i wyniki analiz materiałów zabytkowych kultury trypolskiej z Bilcza Złotego znajdujących się w zbiorach Muzeum Archeologicznego w Krakowie*, MatArch XXXIV, s. 53–143.
- Kločko, V., Kruc, V.
1999 *Radiocarbon dates from the Yamnaya culture barrow at the Tripolye culture “Giant Settlement” near Talyanky*, [w:] *The foundation of radiocarbon chronology of cultures between the Vistula and Dnieper: 3150–1850 BC*, Baltic-Pontic Studies 7, Poznań, s. 72–79.

- Kozłowski, L.
1924 *Młodsza epoka kamienna w Polsce (neolit)*, Lwów.
- Kruc, W. A.
1994 „Osiedla-giganty” oraz niektóre problemy demograficzne kultury trypolskiej, *APolski XXXIX*, s. 7–30.
- Lazarovici, C. M.
2009 *Despere unele reprezentari antropomorfe masculine din cultura Cucuteni*, „Acta Moldaviae Meridionalis” XXX, s. 37–47.
- Lazarovici, C. M., Lazarovici, G. C., Țurcanu, S.
2009 *Cucuteni. A Great Civilization of Prehistoric World*, Iași.
- Lesure, R.
2002 *The Goddess Diffracted: Thinking about the Figurines of Early Villages*, „Current Anthropology” 43/4, s. 587–610.
2011 *Interpreting Ancient Figurines. Context, Comparison and Prehistoric Art*, Cambridge.
- Majewski, E.
1911 *Katalog treściwy Zbioru Przedhistorycznego ułożony porządkiem miejscowości*, „Światowit” IX, s. 128–156.
1913 *Sprawozdanie z działalności naszego Muzeum (Skarbcza) przedhistorycznego za rok 1912*, „Światowit” X (1912), s. 97–101.
1914 *Sprawozdanie z działalności i rozwoju naszego Muzeum przedhistorycznego za rok 1913*, „Światowit” XI (1913), s. 84–90.
- Majewski, K.
1948 *Chronologia i styl plastyki figuralnej zachodnio-trypolskiej*, „Archeologia” II, s. 1–16.
- Makarenko, N.
1927 *Sculpture de la civilisation trypillienne en Ukraine*, „Jahrbuch für prähistorische und ethnographische Kunst” III, s. 119–130.
- Makkay, J.
1983 *Foundation sacrifices in Neolithic houses of the Carpathian Basin*, [w:] E. Anati (red.), *The intellectual expression of prehistoric man: art and religion*, Capo di Ponte, s. 157–167.
- Marcus, J.
1996 *The Importance of Context in Interpreting Figurines*, „Cambridge Archaeological Journal” 6/2, s. 285–291.
- Mareş, I.
2009 *Kultura Cucuteni. Sztuka i religia (katalog wystawy)*, Suceava.
- Mellaart, J.
1967 *Çatal Höyük: A Neolithic Town in Anatolia*, London.
- 1970 *Excavations at Hacilar*, Edinburgh.
- Mina, M.
2006 *Figurines without Sex; People without Gender?*, [w:] S. Hamilton, R. D. Whitehouse, K. I. Wright (red.), *Archaeology and Women. Ancient and Modern Issues*, Walnut Creek, s. 263–282.
2008 *Carving out Gender in the Prehistoric Aegean: Anthropomorphic Figurines of the Neolithic and Early Bronze Age*, „Journal of Mediterranean Archaeology” 21/2, s. 213–239.
- Monah, D.
1997 *Plastica antropomorfă a culturii Cucuteni-Tripolie*, Piatra-Neamț.
2012 *Plastica antropomorfă a culturii Cucuteni-Tripolie. Ediția a doua, revăzută și adăugită*, Piatra-Neamț.
- Morris, C.
1985 *The Art of Ancient Cyprus*, Oxford.
- Movša, T. G. (Мовша, Т. Г.)
1973 *Novi dani pro antropomorfnu realističnu plastiku Trypillâ*, „Arheologičâ” 11, s. 3–21.
- Orphanides, A.
2001 *The Bronze Age Anthropomorphic Figurines from Cyprus: Women’s Child Caring Role*, „Archaeologica Cypria” IV, s. 83–94.
- Pogoževa, A. P. (Погожева, А. П.)
1983 *Antropomorfnaâ plastika tripol’â*, Novosibirsk.
- Popova, T. A. (Попова, Т. А.)
2003 *Mnogoslojnoe poselenie Polivanov Âr. K êvolûcii tripol’skoj kul’tury v Srednem Podnestrove*, Sankt-Peterburg.
- Porčić, M.
2011 *A Tentative Attempt to Estimate the Systemic Number of the Late Neolithic Vinča Culture Figurines*, „Etnoantropološki problemi” 6/3, s. 729–741.
2012 *Contextual analysis of fragmentation of the anthropomorphic figurines from the Late Neolithic site of Selevac*, „Etnoantropološki problemi” 7/3, s. 809–827.
- Porčić, M., Blagojević, T.
2014 *Fragmentation, context and spatial distribution of the Late Neolithic figurines from Divostin, Serbia*, [w:] C. E. Ursu, S. Țerna (red.), *Anthropomorphism and symbolic behaviour in the Neolithic and Copper Age communities of South-Eastern Europe*, Studies into South-East European Prehistory 1, Suceava, s. 91–107.
- Szymkiewicz, M.
2010 *Od Bachofena do Świętej Historii. Archeologia i antropologia wobec koncepcji matriarchatu i Wielkiej Bogini*, [w:] R. Fetner (red.), *Antropologia religii. Wybór esejów*, tom IV, Warszawa, s. 7–85.

- Talalay, L. E.
1987 *Rethinking the Function of Clay Figurine Legs from Neolithic Greece: An Argument by Analogy*, „American Journal of Archaeology” 91, s. 161–169.
1993 *Deities, Dolls, and Devices: Neolithic Figurines from Franchthi Cave, Greece*, [w:] T. W. Jacobson (red.), *Excavations at Franchthi Cave, Greece*, zesz. 9, Bloomington.
- Țerna, S.
2008 *Probleme actuale în interpretarea statuetelor antropomorfe cucuteniene*, „Revista Arheologica” IV/2, s. 33–39.
- Tilley, C.
1991 *Material Culture and Text: The Art of Ambiguity*, London.
- Ткачук, Т. М. (Ткачук, Т. М.)
2005 *Znakovi sistemi tripil's'ko-kukutenskoï kul'turno-istoričnoï spilnosti*, Vinnicâ.
- Țurcanu, S.
2011 *Podabe pentru gât reprezentate pe statuetele antropomorfe ale culturii Cucuteni-Tripolie*, „Cercetări Istorice” XXVII–XXIX (2008–2010), s. 9–36.
2013 *Antropomorficna i zoomorficna plastyka figuralna*, [w:] S. Kadrow 2013a, s. 55–84.
- Ucko, P.
1962 *The Interpretation of Prehistoric Anthropomorphic Figurines*, „Journal of the Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland” 92/1, s. 38–54.
1968 *Anthropomorphic Figurines of Predynastic Egypt and Neolithic Crete with Comparative Material from the Prehistoric Near East and Mainland Greece*, London.
- Ursulescu, N., Tencariu, F. A.
2006 *Religie și magie la est de Carpați acum 7000 de ani: Tezaurul cu obiecte de cult de la Isaiia, Iași*.
- Videjko, M. Ū. (Відейко, М. Ю.)
2004a (red.) *Enciklopediâ tripil's'koï civilizacii*, tom I, Kiïv.
2004b (red.) *Enciklopediâ tripil's'koï civilizacii*, tom II, Kiïv.
2008 *Šlâhami tripil's'kogo svitu*, Nevidoma Ukraïna, Kiïv.

ANTHROPOMORPHIC PLASTIC ART OF THE TRIPOLYE CULTURE PEOPLE IN THE COLLECTIONS
OF THE STATE ARCHAEOLOGICAL MUSEUM IN WARSAW

SUMMARY

The State Archaeological Museum in Warsaw has in its keeping 26 anthropomorphic figurines deriving from sites of the Tripolye Culture in Podolia, in Ukraine (Table 1). Most of the artefacts discussed in the article were excavated in 1911–1913 by Marian Himner (1933) at Popudnia (Popudnya/Попудня; Fig. 1) and Pieniâzkowo (Peniozhkove/Пеньожкове, nowadays Богачівка; Fig. 2). Three more statuettes, provenanced to Sokołówka (Sokolivka/Соколівка), Skipcze (Skipche/Скіпче) and Źurawińce (Zarivintsi/Заривинці) – are stray finds.

The group was examined within the research frames proposed by Richard Lesure (2002; 2011, p. 54–62). This model consists of four principal elements, ie, analysis of iconography (Fig. 4:A), interpretation of the uses of the statuettes (Fig. 4:B), social analysis (Fig. 4:C) and symbolic studies (Fig. 4:D).

All the figurines were made of good quality clay, containing fine-grained sandy temper and, in two specimens, cereal grains (No. 1, 20); the colour of their surface indicates uniform firing in an oxidising atmosphere (S. Țurcanu 2013, p. 58). Some of the statuettes have a coat of reddish-coloured engobe. Some retain marks from a modern-period fire to the storage-office facility. None of the figurines is complete (Fig. 5–7), thus the groups mostly includes fragments of the upper portion of the artefact, or its legs. The original (medium) size of the figurines can be reconstructed as ranging between 8 and 25 cm (D. Monah 2012, p. 136; S. Țurcanu 2013, p. 61). Dated to the middle phase BI–BII, the figurines from Penizhkove have a distinctive engraved decoration which covers most of their surface. Iconographically this ornamentation is related to designs known from phase Cucuteni A, confirming that the co-called Eastern Tripolye Culture has its roots in an earlier, southern unit – the Precucuteni Culture (M. Videjko 2004a, p. 404). Because all of the incomplete statuettes survive with the genital area missing, their gender cannot be determined. The figurines from Popudnya, date to phase CI and represent several morphological types,

namely: erect forms with legs forming a cone-shaped terminal (No. 10, 11, 18, 24), or with a flat base (No. 12, 20, 21, 26), or with each leg modelled separately (No. 22, 23); finally there are some seated forms (No. 13, 19). Some of the statuettes have represented on them the pubic triangle and knob-shaped breasts. There are no male or androgynous representations in the examined group. Engraved decoration is used only to lend emphasis to the morphological features of the images. In one figurine some pigment was used to represent the hair (No. 20). The motifs decorating the figurines, regardless of their interpretation, imaginably were a specific culture code, recognizable within the ancient communities. Also significant is the occurrence of the same motifs across a large territory, and the continuity of some of the patters, which continue in evidence from the early until the late chronological phase. The figurines from Penizhkove are decorated with engraved designs of an unusual form and composition. The vertical herringbone motif seen on the back of three statuettes (No. 4, 6, 9) has been observed on plastic art present in phase BI–BII (A. Pogoževa 1983, p. 40–49, fig. 12:8, 14:4). On the other hand, almond-shaped marks (No. 5, 6) are a decoration unique in this anthropomorphic plastic art. Similar designs identified on pottery have been interpreted by Ukrainian researchers as representations of plants or grains (M. Videjko 2004, p. 446–448). Similarly, the motif of a necklace, shaped like an ear of corn (No. 4, 5), may have had a symbolic meaning. The coating of some figurines, like the finds from Popudnya (No. 10, 11, 18, 19, 22, 23), with a red pigment, presumably has a significance other than aesthetic. Not only the colour (associated with blood), but also the antiseptic and embalming properties of ochre, a pigment noted often in funerary contexts, intimate a connection of these representations with the dead (W. Gumiński 2014, p. 25). An abstract, miniature form of the figurines permitting their easy manipulation, gives to their user a sense of control. Regardless of their function figurines could stimulate

thinking about identity and indicate the fundamental importance of being a man of understanding for the Neolithic existence (cf. D. Bailey 2005, p. 30–42; 2007).

Many archaeologists have stressed the integrity of the spheres of the sacred and the profane in the everyday life of prehistoric communities, including even technological action. It is safe to recognize the function of the grains included in the clay as other-than-utilitarian (No. 1, 20). Their presence suggests a ritualization of the entire *chaîne opératoire*, beginning with the preparation of the ceramic paste. Also of some interest are the intentional cut-marks observed on the protruding belly and side of the figurine from Sokolivka (No. 2). Examined under a stereoscopic microscope (Plate 6:4–6) these grooves appear to have been made prior to the firing of the statuette. It is likely that a “destruction/scarring” of the image was, in this case, a significant stage in the process of its creation and function.

When attempting to recognize the function of the anthropomorphic figurines we neglect to consider their archaeological context. It could be established for all the anthropomorphic representations from Penizhkove. The figurines had been discovered in two (Fig. 8, 9) of the thirty-eight investigated *platform* features. Two of the figurines (No. 4, 9) had surfaced, resting only a small distance apart, among the remains of building 17. A hearth was identified in the corner of the same building. The other four anthropomorphic representations (No. 5–8) were found among the remains of *platform* 20. Two statuettes were found next to each other. The inventory from dwelling 20 included an animal figurine with broken off horns. The remains of a building at Penizhkove where anthropomorphic artwork was discovered do not differ in their location, form or size, or for that matter, by the remainder of its furnishings, from other features in that site. The only more notable find is a concentration of statuettes found in *platform* 20.

In the series of anthropomorphic figurines from Popudnya original context could be established only for six specimens. Two statuettes (No. 10, 11), from feature 24 (Fig. 10), had rested in the eastern part of the dwelling, in the immediate vicinity of quernstones. Nearby stood a clay pithos containing grains of wheat (M. Himner 1933, p. 46). In *platform* 28 (Fig. 11) two leg fragments were found only a small distance apart, presumably belonging to a single figurine (No. 22, 23). Dwelling 20 (Fig. 14) contained a clay model of a house, next to which was discovered a statuette of a seated individual (No. 19). Finds excavated from *platform* 8 (Fig. 13) include a figurine with a flat base (No. 12) and a model of a house. Anthropomorphic statuettes were found also in *platforms* 1 and 30 (Fig. 12) but can no longer be identified in the analysed group.

Statuettes have been mostly discovered in ordinary dwelling features, or in storage pits in their vicinity, often nearby a hearth or an oven, or alternately, by the wall or the doorsill. (A. Pogoževa 1983, p. 112–114). It is likely that the idols with perforated projections on their arms and on the sides were suspended. An indirect proof of this would be the statuette from Sokolivka (No. 2). A fragment of the right-hand projection on its arm had fractured at the perforation while the object was in use. The left-hand projection is visibly worn, possibly from rubbing against a cord.

Fragmentation is a common feature of the Neolithic anthropomorphic artwork known from central and south-eastern Europe. John Chapman (2001, p. 99–102) has stressed that the recovered artefacts not only are broken but also incomplete. This led him to argue about

the importance of dismembered objects (figurines included) in social interaction. Their fragments would have been a symbol of links (“enchainment”), not only between individual homesteads in a given settlement, but possibly also between different settlement units.

In one scholarly approach the diversity of representations evident in assemblages of figurines would be something like a window on an ancient society. They intimate the emergence of a social identity, made manifest using attributes of gender or age (R. Lesure 2011, p. 62–63; M. Mina 2006, p. 264–265). All the figurines analysed here are depictions of women, unless their fragmented condition prevents identification of their sex. All of them were recovered from the remains of domestic structures. Therefore, it is impracticable to examine this material with the aim of comparing the archaeological context dependent on sex or other iconographic attributes. In the assemblage under discussion all fragments have marked breasts, in the form of small, round knobs, in some specimens the belly is rounded, possibly indicating the young age of the represented individuals. Iconographic and technological variation of the statuettes originating from sites under analysis, and even, from the same sites, would support the conclusion that these figurines were manufactured by different individuals to suit their needs. An interpretation also possibly more convincing in this context would be that the fired clay figurines are images of individual personages, rather than deities worshipped by the community in general. The only find from Popudnya which suggests some social role related to gender is the model of the house. Inside, to the left of the entrance, is a figure of a woman working a quern in a kneeling attitude. Opposite, near the stove, is seated figure, idle, lacking marked sexual attributes. Given the lack of cemeteries documented in the Tripolye Culture (prior to phase CII when they are noted for the first time), our understanding of social differentiation can only be very limited.

Figurines of individuals sitting on a chair or a stool may be representations of individuals with a special social status (M. Mina 2008, p. 227). In Cucuteni-Tripolye materials there are representations of this type, of individuals of both sexes, and of androgynous figures as well (I. Mareş 2009, p. 112–113; D. Monah 1997, p. 368, fig. 116:3.4.7). This suggests that the social status of an individual was divorced from his or her sex. No fired clay model of a seat was discovered at Popudnya near the statuette of the sitting woman (No. 19). Nevertheless, the form of this figurine would have prevented standing it on a flat surface.

One of the main research assumptions which appears most often in the literature of the subject is that the larger the number of figurines in an archaeological context, the larger the number of rituals within the systemic context (R. Lesure 2002, p. 591). This in turn may be understood as a response to stress triggered by societal or economic change (e.g. L. Talalay 1993, p. 46–48). For their part, D. Bailey (2005, p. 91) propose to interpret the accumulations of figurines (and not only figurines) in dwellings, especially those destroyed by fire, as the remains of a sacrifice made before that building was ritually burnt. Communal deposits of this type would have been a symbol of integration, with a major significance for social practices.

The series of human figurines from Tripolye Culture held by the State Archaeological Museum in Warsaw has been used as a starting point in a broader discussion of issues addressed by the research in the Neolithic anthropomorphic art. In Polish archaeological literature there has been very little discussion of this sort. The article does not exhaust the subject and only cites some of the many research possibilities.

tum. Anna Kinecka

Tab. 1. Katalog glinianych figurek antropomorficznych kultury trypillskiej ze zbiorów PMA

1. Stanowisko. 2. Zachowany fragment figurki (por. ryc. 5). 3. Pozycja (st – stojąca; si – siedząca). 4. Wymiary (w mm; h – wysokość; b – szerokość; t – grubość; øg, ør, øb – średnica perforacji na głowie, na ramionach, na boku). 5. Położenie perforacji (* – perforacje nieudane). 6. Ornament: 6.1. Technika (r – rytty; m – malowany); 6.2. Umiejscowienie; 6.3. Zasięg (% zachowanej części figurki). 7. Głina: 7.1. Barwa (p – pomarańczowa, jp – jasnopomarańczowa, pr – pomarańczoworóżowa, r – różowa, rp – różowopomarańczowa, jr – jasnoróżowa); 7.2. Domieszka (o – organiczna/ziarna; m – mineralna; d – drobna, s – średnia; nw – niewidoczna); 7.3. Angoba. 8. Płec (K – kobieta). 9. Kontekst archeologiczny: 9.1. Obiekt (dla Popudni i Pieniążkowej numer płaszczadki); 9.2. Pojedynczo (p) lub grupowo (g); 9.3. Inne artefakty. 10. Datowanie. 11. Dawny nr inwentarza MEM (dla Sokółówki – MPR). 12. Bibliografia. 13. Tablica. 14. Uwagi (ślady ognia – przepalenie pierwotne lub wtórne)

Table 1. Catalogue of antropomorphic clay figurines of the Trypillian Culture in the collections of PMA

1. Site. 2. Figurine fragment (cf. Fig. 5). 3. Position (st – standing; si – sitting). 4. Dimensions (in mm; h – height; b – width; t – thickness; øg, ør, øb – diameter of a perforation on head, arm and side). 5. Location of perforations (* – failed). 6. Decoration: 6.1. Technique (r – engraved; m – painted); 6.2. Location; 6.3. Range (% of the preserved part). 7. Clay: 7.1. Colour (p – orange, jp – light orange, pr – orange pink, jr – yellow, jr – light yellow, zp – yellowish orange, r – pinky, rp – pinkish orange, jr – light pinky); 7.2. Temper (o – organic/grains; m – mineral; d – fine, s – medium; nw – unsewn); 7.3. Engobe. 8. Sex (K – female). 9. Archaeological context: 9.1. Feature (for Popudnia and Pieniążkowa, number of platform); 9.2. Single (p) or collective (g); 9.3. Other finds. 10. Chronology.

11. Former inventory number of MEM (for Sokółówka, MPR number). 12. Literature. 13. Plate. 14. Remarks (ślady ognia – traces primary or secondary burning)

1.	2.	3.	4.	5.	6.			7.			8.	9.			10.	11.	12.	13.	14.
					6.1	6.2	6.3	7.1	7.2	7.3		9.1	9.2	9.3					
1	Skipcze II/9362	H st	h 80; bB 30, bC 29; tB 15, tC 20				pr	o			K?			CI?	18222	E. Majewski 1911, s. 148	1:1	krawędzie równo ułamane i zagładzone; ślady ognia	
2	Sokółówka II/7796	F st	h 97; bA 37, bB 50–55; tB 38; øg 4, ør 4	AB			p	md			K?			CI?	409		1:3	na brzuchu ryte linie wykonane przed wypaleniem	
3	Żurawince II/4263	H st	h 55; bB 30, bC 30, bD 25; tB 14, tC 20, tD 17	C*	m	C		md			K?			CI?			1:2	krawędź nóg równo ułamana i zagładzona	
4	Pieniążkowa II/7684	F	h 57; bD 18, bE 6; tB 16; ør 1	B	r	B	p	nw	+			17 g		BI–BII	23713	M. Himmer 1933, tabl. XXXIX:5; M. Čehák 1933, tabl. VII:4	2:3	ślady ognia	
5	Pieniążkowa II/7684	B	h 42; bB 37–68; tB 14–20; ør 3	B	r	B	zp	md			K?	20 g		BI–BII	23710	M. Himmer 1933, tabl. XXXIX:1; M. Čehák 1933, tabl. VII:8	2:1		

1.	2.	3.	4.	5.	6.			7.			8.	9.			10.	11.	12.	13.	14.
					6.1	6.2	6.3	7.1	7.2	7.3		9.1	9.2	9.3					
6	Pieniążkowa II/7684	B/C?	h 48; bB 33-56; tB 16-18	B	r	B	75-100%	zp	md		20	g	figurka zoomorficzna; ceramika orn.; narzędzia kami., kościane (dłuto) i krzemienne	BI-BII	23711	M. Himner 1933, tabl. XXXIX:2; M. Čehak 1933, tabl. VII:7	2:2	na płaszczynach bocznych dziurki (ø 1,5 mm, głęb. 6 mm)	
7	Pieniążkowa II/7684	I	h 76; bD 24-30, bE 32; tD 23-26, tE 32		r	D	25-50%	p	m ds		20	g	figurka zoomorficzna; ceramika orn.; narzędzia kami., kościane (dłuto) i krzemienne	BI-BII	23714	M. Himner 1933, tabl. XXXIX:3; M. Čehak 1933, tabl. VII:6	6:1		
8	Pieniążkowa II/7684	I	h 28; bD 14; tD 9, tE 13		r	I	75-100%	p	nw		20	g	figurka zoomorficzna; ceramika orn.; narzędzia kami., kościane (dłuto) i krzemienne	BI-BII	23715	M. Himner 1933, tabl. XXXIX:4	1:4		
9	Pieniążkowa II/7684	B?	h 57		r	B	75-100%				17	g	ceramika (w tym naczynko miniat.); rozcieracze kami.; narzędzia z poroża (w tym topór) i kości	BI-BII	23712	M. Himner 1933, tabl. XXXIX:6; M. Čehak 1933, tabl. VII:5	6:3	zagięła	
10	Popudnia II/7692	B-D	hB 37; bB 14-27, bC 23, bD 11-18; tB 7-12, tC 15, tD 16	BC	r	C	<25%	rp	nw	+	K	24	g	pitos z ziarnami pszenicy; żarna; ceramika	CI	23702	M. Himner 1933, tabl. XXXV:3; M. Čehak 1933, tabl. XI:2; K. Majewski 1948, tabl. III:4; A. P. Pogożeva 1983, ryc. 13:12	3:1	odkryta cała (h 96 mm), głowa i dolny koniec zagięły
11	Popudnia II/7692	B-D	h 62; bB 15-27, bC 24, bD 17; tB 7-12, tC 15, tD 12	BC*	r	C	<25%	jp	nw	+	K	24?	g?	(pitos z ziarnami pszenicy; żarna; ceramika)	CI	23702 (nieczyt.)	3:2	w chwili odkrycia miała głowę; ślady ognia	

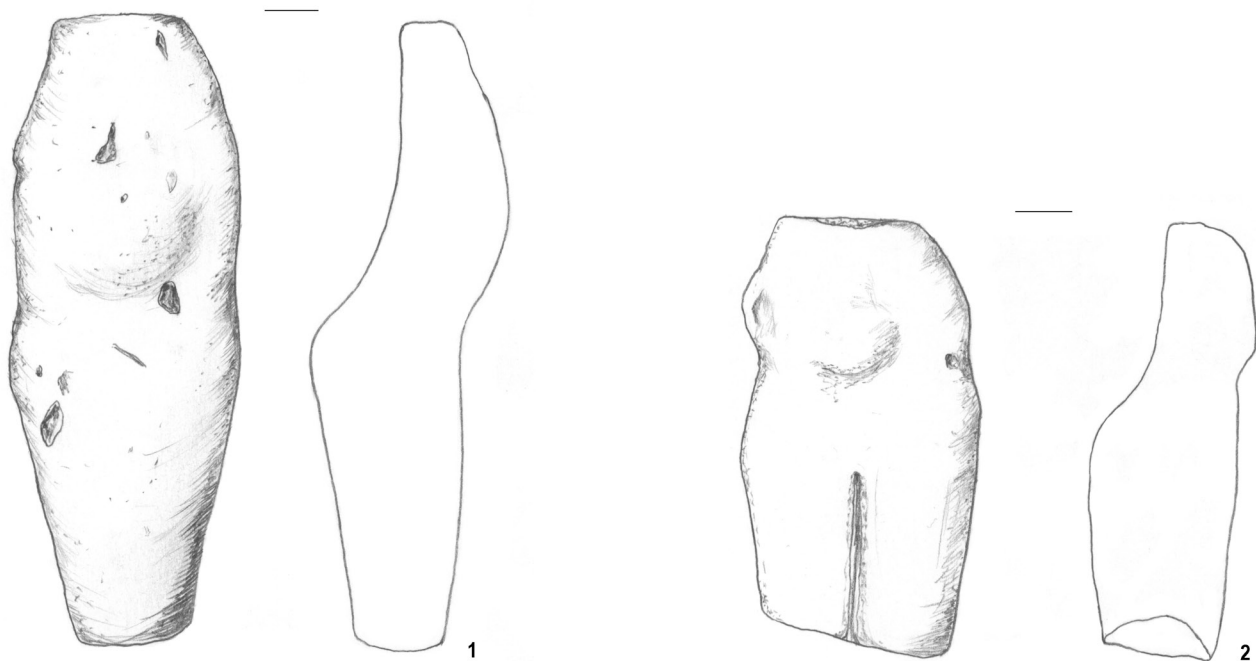
Tab. 1 c.d.
Table 1

1.	2.	3.	4.	5.	6.			7.			8.	9.			10.	11.	12.	13.	14.
					6.1	6.2	6.3	7.1	7.2	7.3		9.1	9.2	9.3					
12	Popudnia II/7692	O	st	h 65; bB 15-27, bC 24, bD 17; tA 12, tB 22-28, tC 26, tE 23	B*	r	C	<25%	p	nw		K	18? g?	(model budynku; dużo ceramiki z orn. rytym i malowanym)	CI	20999	M. Himmer 1933, tabl. XXXV:5a.b	4:2	czubek głowy niezachowany; ślady ognia
13	Popudnia II/7692	H	si	hC 18, hD 23; bC 16, bD 18; tC 8, tD 18				p			K?				CI	21129	M. Himmer 1933, tabl. XXXV:4	4:4	w chwili odkrycia miała rękę i głowę; ślady ognia
14	Popudnia II/7692	F		h 30; bA 14, bB 20; t 10				ż	nw						CI		M. Himmer 1933, tabl. XXXV:1	5:5	w chwili odkrycia miała tułów i biodra; śl. ognia
15	Popudnia II/7692	F		h 84; bB 61-72; tA 19, tB 33				ż	nw						CI	21147	M. Himmer 1933, tabl. XXXIV:1; M. Čehák 1933, tabl. IV:8	5:3	ślady ognia
16	Popudnia II/7692	A		h 52; b 28; t 14	A			jp	nw						CI	21001	M. Himmer 1933, tabl. XXXIV:2	5:2	ślady ognia
17	Popudnia II/7692	F		h 61; bA 40, bB 52; tA 32, tB 29; øg 3,8	A	m	A	<25%	rp	nw					CI	19089 (nieczyt)	M. Himmer 1933, tabl. XXXIV:3a.b	5:1	ślady ognia
18	Popudnia II/7692	I	st	h 53; bD 18, bE 6; tD 18, tE 7		m	I	25-50%	jż	md					CI	23706	M. Himmer 1933, tabl. XXXIV:6	3:4	
19	Popudnia II/7692	H	si	hC 33, hD 42+18; bC 18-27; bD 8-14; tC 20					p	md	+	K	20 p	model budynku; kula gliniana; ceramika	CI	.000 (nieczyt)	M. Himmer 1933, tabl. XXXVI:2a.b	4:5	ślady ognia
20	Popudnia II/7692	G	st	h 72; bC 25-43; tB 19, tD 18-28	C*	m	G	25-50%	jr	o		K			CI			4:1	ślady ognia

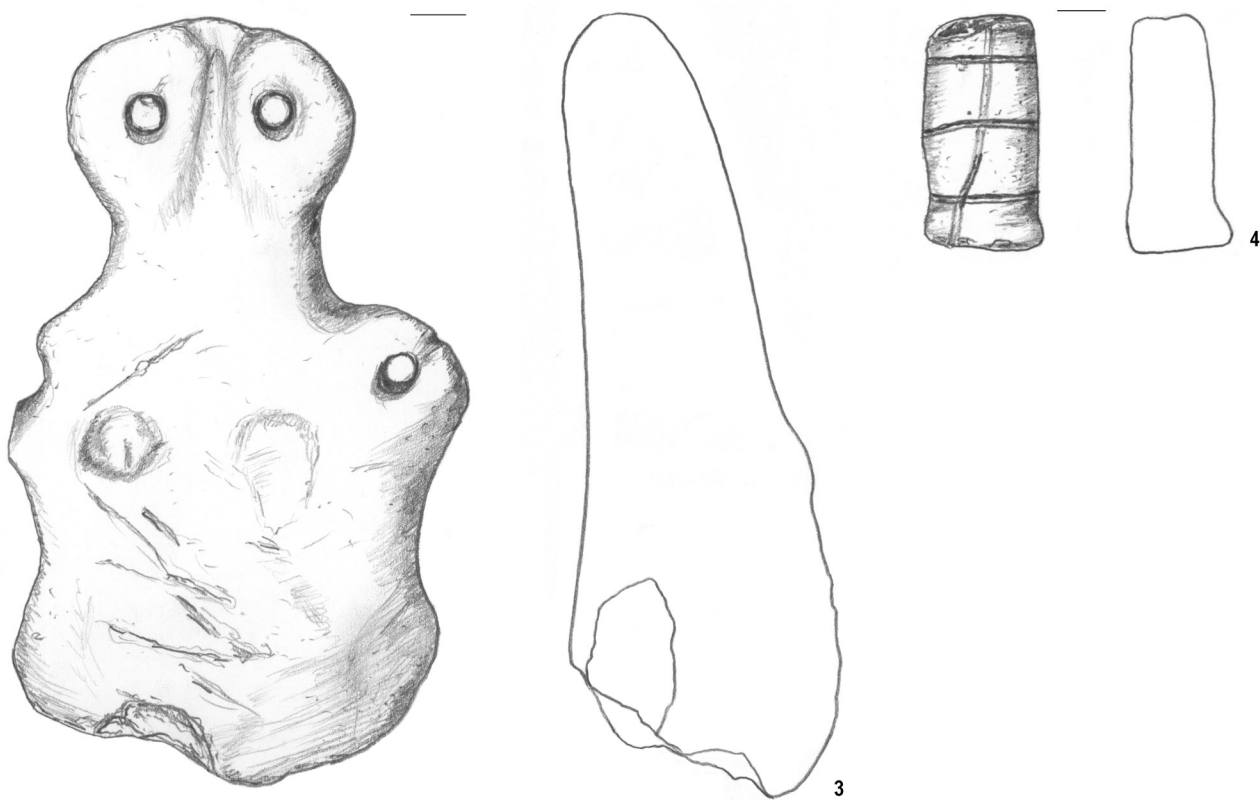
Tab. 1 c.d.
Table 1

1.	2.	3.	4.	5.	6.			7.			8.	9.			10.	11.	12.	13.	14.
					6.1	6.2	6.3	7.1	7.2	7.3		9.1	9.2	9.3					
21	Popudnia II/7692	st	h 62; bC 29-48, bD 24; tC 11, tD 17-28; øb 2,4	C	r	C	<25%	p			K			CI	21000 (?)			4:3	ślady ognia
22	Popudnia II/7692	I st	h 43; b 7-12; t 8-10					r	nw	+		28 g	ceramika	CI	23705	M. Himmer 1933, tabl. XXXIV:5	3:7	ślady ognia	
23	Popudnia II/7692	I st	h 36; b 9-13; t 8-11						nw	+		28 g	ceramika	CI	23705	M. Himmer 1933, tabl. XXXIV:4	3:6	ślady ognia	
24	Popudnia II/7692	I st	h 46; b 13; t 12						md					CI	23707		3:5	ślady ognia	
25	Popudnia II/7692	B	h 53; b 22-37; t 16	B				jp	nw					CI	23703		3:3		
26	Popudnia II/7692	A-C st		A							K?			CI		M. Himmer 1933, tabl. XXXVI:1a.b	6:2	zagięta	
27	Popudnia/ Pieniążkowa	E	h 30; bE 13-18; tE 20-22					jp	md					CI			4:6	ślady ognia	
28	Popudnia/ Pieniążkowa	E	h 18; bE 21-31; tE 17-30		m	E	25-50%	jp	nw					CI			5:4		

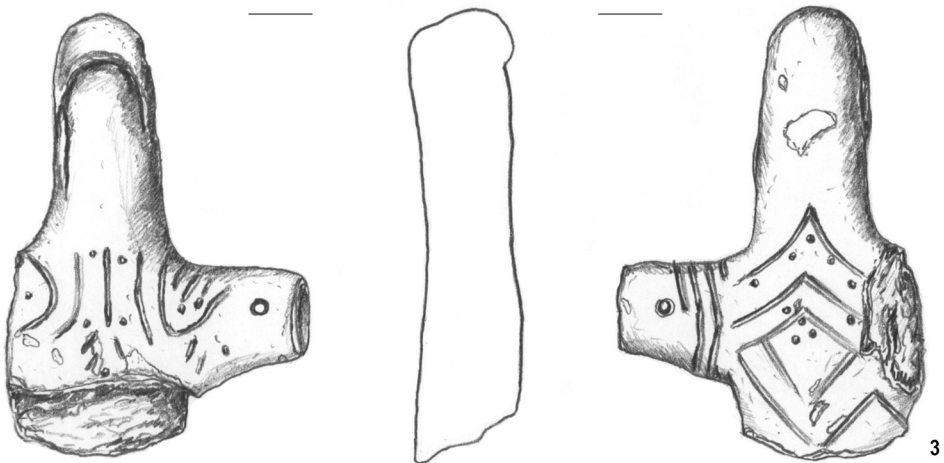
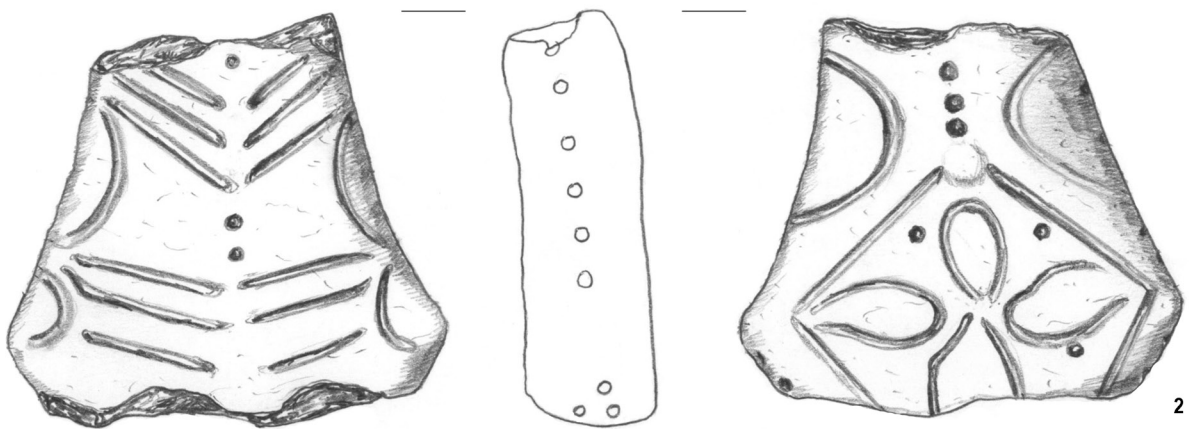
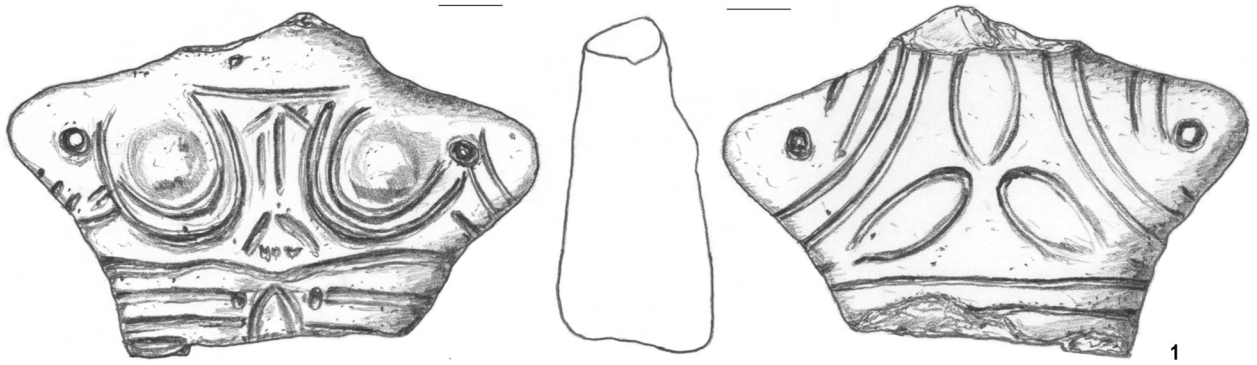
Tab. 1 c.d.
Table I

0 5 cm

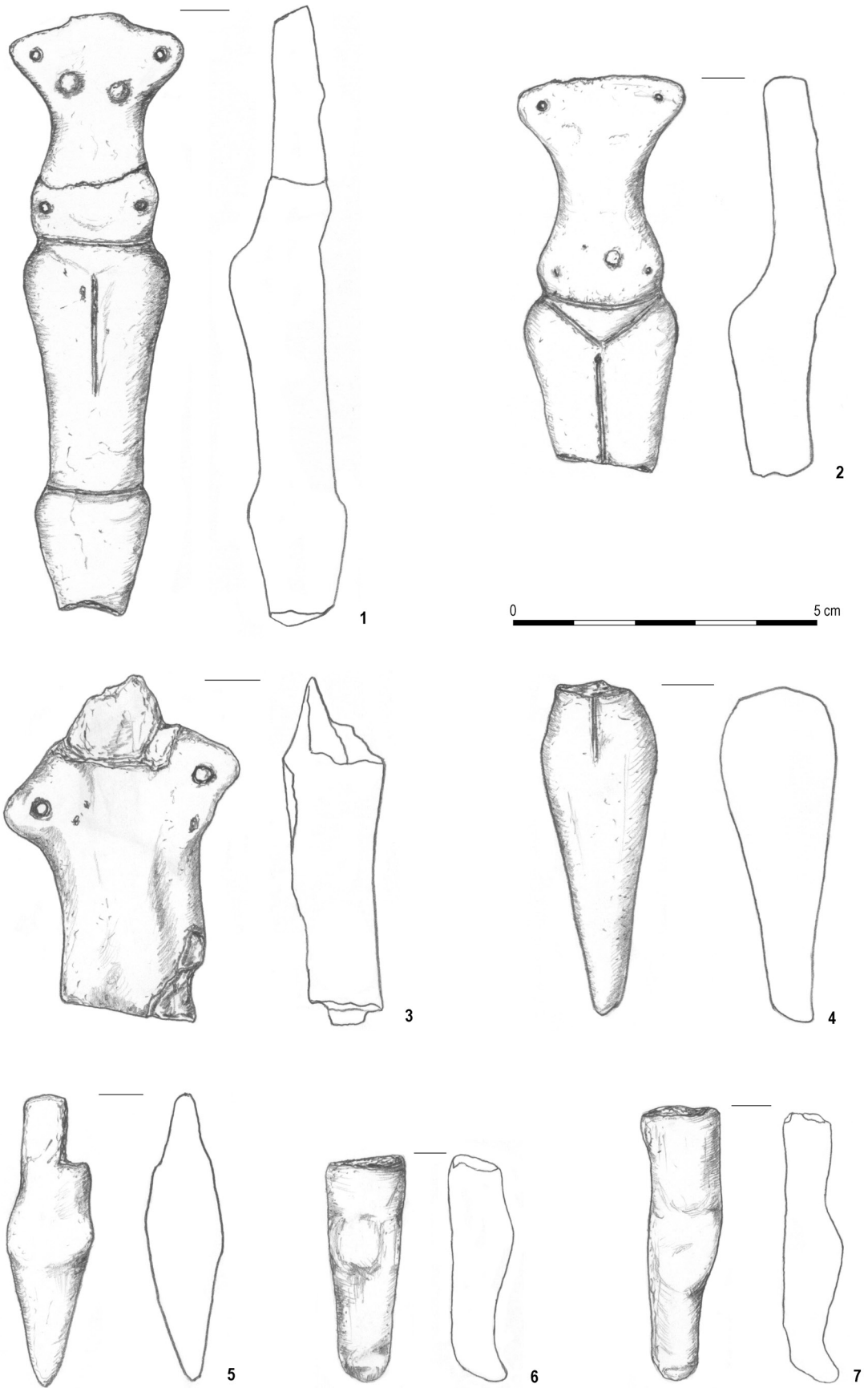

Tabl. 1. Figurki antropomorficzne kultury trypolskiej ze zbiorów PMA. 1 – Skipcze, 2 – Żurawińce, 3 – Sokołówka, 4 – Pieniżkowa. Rys.: Z. Różańska-Tuta, oprac. elektroniczne G. Zborowska (tabl. 1–6)
 Plate 1. Anthropomorphic figurines of the Tripolye Culture in the collections of PMA. 1 – Skipcze, 2 – Żurawińce, 3 – Sokołówka, 4 – Pieniżkowa. Drawing: Z. Różańska-Tuta, elaboration: G. Zborowska (pl. 1–6)

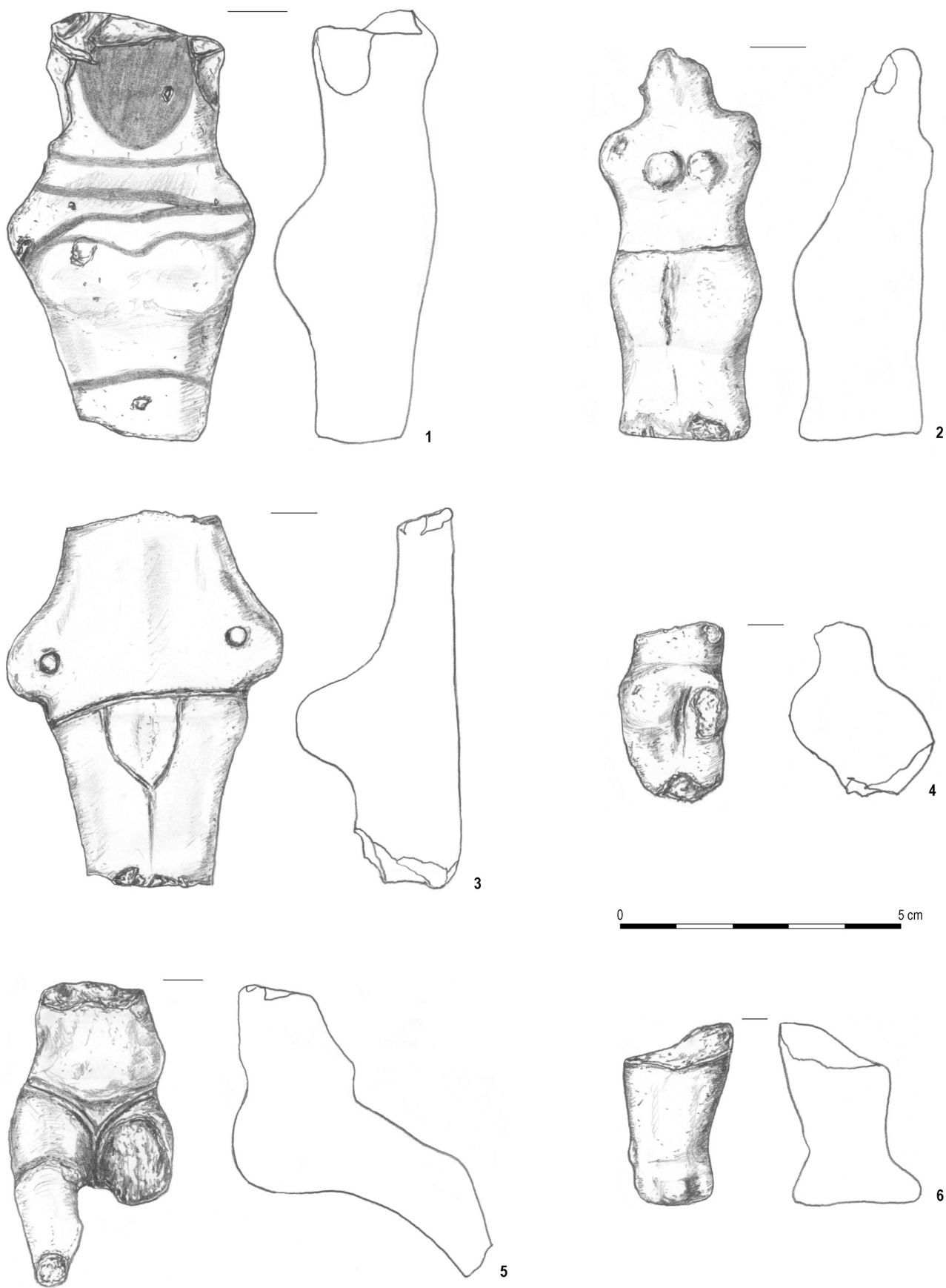

0 5 cm

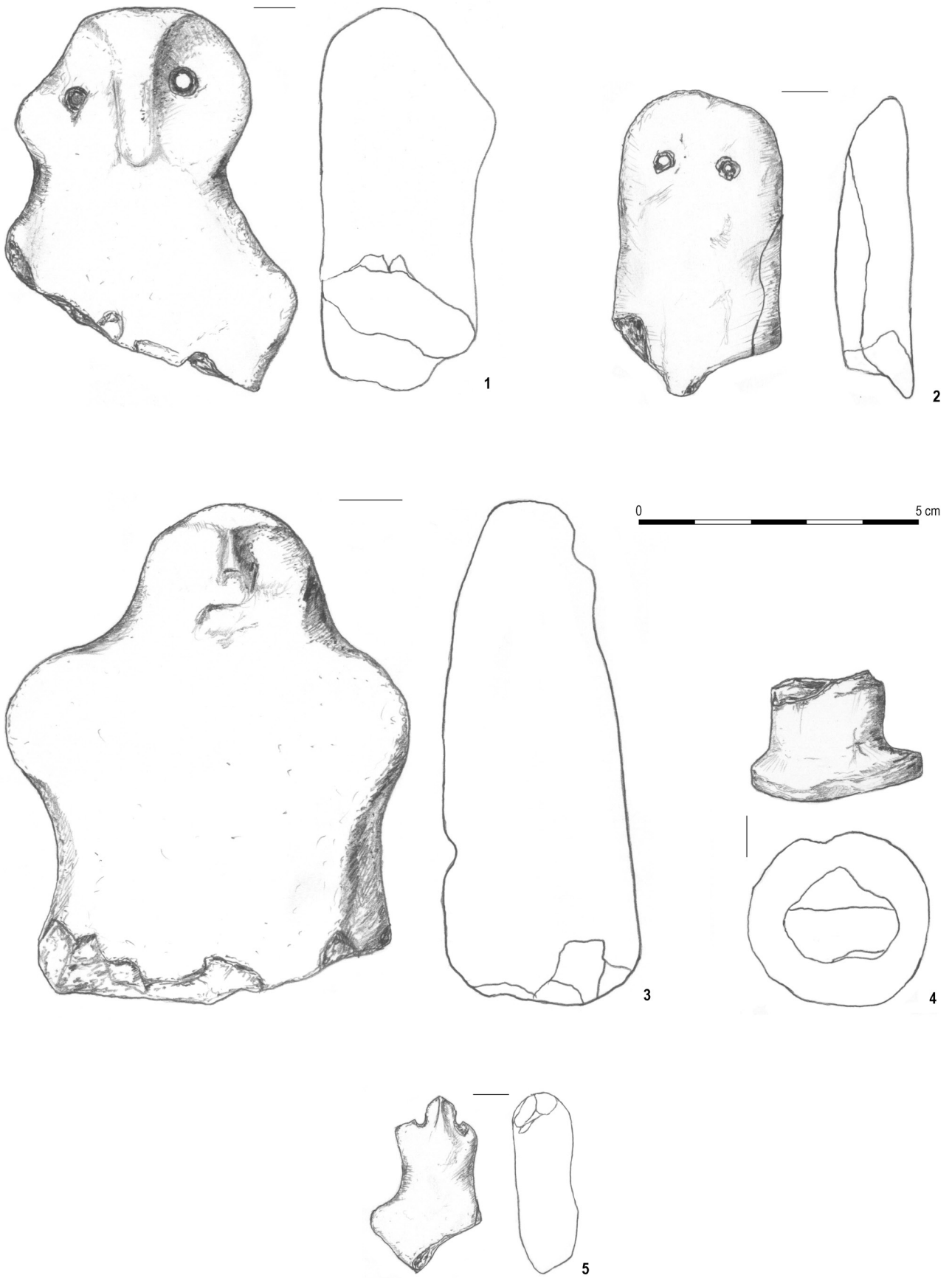
Tabl. 2. Figurki antropomorficzne kultury trypolskiej ze zbiorów PMA. 1-3: Pieniżkowa
 Plate 2. Anthropomorphic figurines of the Tripolye Culture in the collections of PMA. 1-3: Pieniżkowa

Tabl. 3. Figurki antropomorficzne kultury trypolskiej ze zbiorów PMA. 1-7: Popudnia
 Plate 3. Anthropomorphic figurines of the Tripolye Culture in the collections of PMA. 1-7: Popudnia

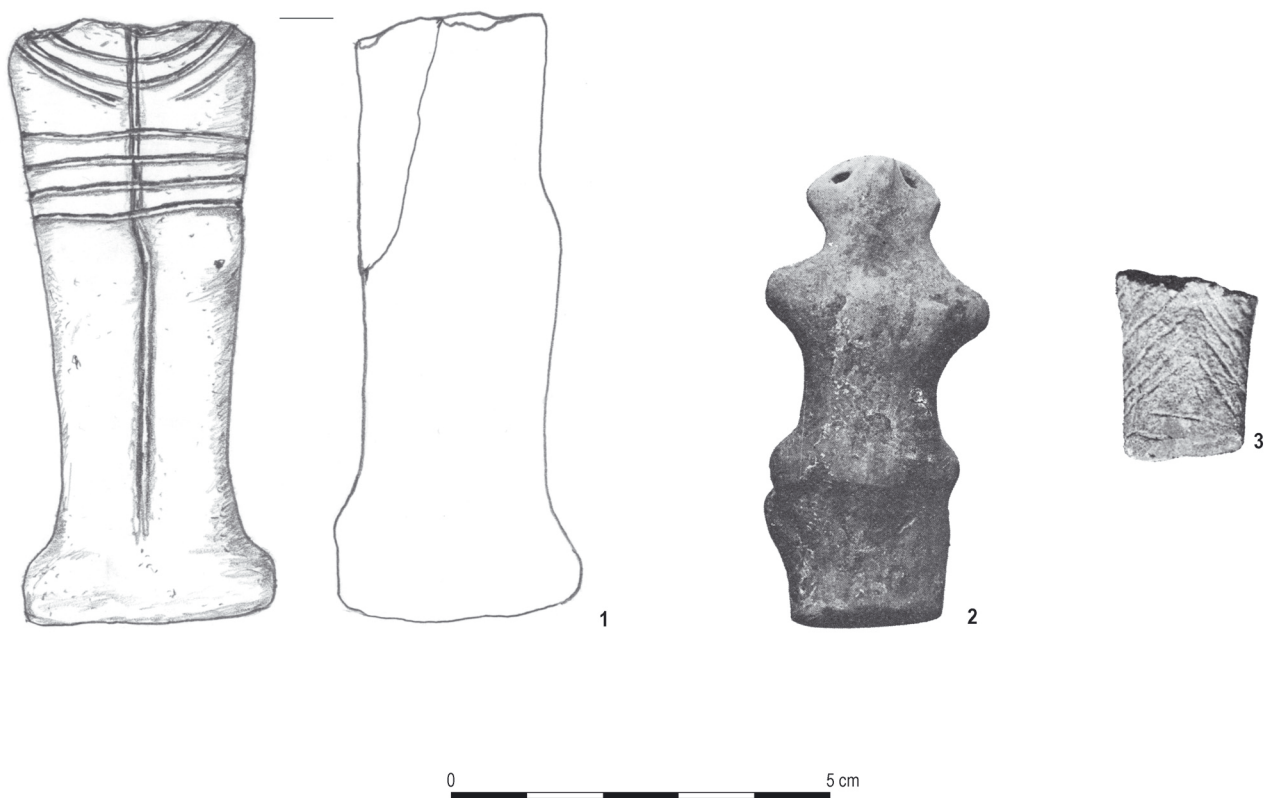

Tabl. 4. Figurki antropomorficzne kultury trypolskiej ze zbiorów PMA. 1-5: Popudnia, 6 - Popudnia lub Pieniżkowa
 Plate 4. Anthropomorphic figurines of the Tripolye Culture in the collections of PMA. 1-5: Popudnia,
 6 - Popudnia or Pieniżkowa

Tabl. 5. Figurki antropomorficzne kultury trypolskiej ze zbiorów PMA. 1-3, 5 - Popudnia, 4 - Popudnia lub Pieniżkowa
 Plate 5. Anthropomorphic figurines of the Tripolye Culture in the collections of PMA. 1-3, 5 - Popudnia,
 4 - Popudnia or Pieniżkowa

4

5

6

Tabl. 6. Figurki antropomorficzne kultury trypolijskiej ze zbiorów PMA. 1, 2 – Popudnia, 3 – Pieniążkowa, 4–6 – Sokółówka (fotografia mikroskopowa [$\times 10$] z widocznymi bruzdami wykonanymi intencjonalnie przed wypaleniem figurki).
Wg: M. Himner 1933 (2), H. Cehak 1933 (3)

Plate 6. Anthropomorphic figurines of the Tripolye Culture in the collections of PMA. 1, 2 – Popudnia, 3 – Pieniążkowa, 4–6 – Sokółówka (microscopic photo [$\times 10$] with grooves made prior to the firing of the figurine).
After: M. Himner 1933 (2), H. Cehak 1933 (3). Photo: Z. Różańska-Tuta (4–6)

WYKAZ SKRÓTÓW TYTUŁÓW CZASOPISM I WYDAWNICTW WIELOTOMOWYCH

ABBREVIATIONS OF PERIODICALS' AND SERIAL PUBLICATIONS' TITLES

AAC	– „Acta Archaeologica Carpathica”, Kraków
AAHung.	– „Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae”, Budapest
AFB	– „Arbeits- und Forschungsberichte zur sächsischen Bodendenkmalpflege”, Berlin (Stuttgart)
Amtl. Ber.	– „Amtlicher Bericht über die Verwaltung der naturgeschichtlichen, vorgeschichtlichen und volkskundlichen Sammlungen des Westpreußischen Provinzial-Museums für das Jahr...”; (później: „Amtlicher Bericht über die Verwaltung der naturhistorischen, archaeologischen und ethnologischen Sammlungen des Westpreußischen Provinzial-Museums für das Jahr...” oraz „Amtlicher Bericht über die Verwaltung der naturgeschichtlichen, vorgeschichtlichen und volkskundlichen Sammlungen des Westpreußischen Provinzial-Museums für das Jahr...”), Danzig
APolski	– „Archeologia Polski”, Warszawa
APS	– „Archeologia Polski Środkowoschodniej”, Lublin (wcześniej: Lublin-Chełm-Zamość)
AR	– „Archeologické rozhledy”, Praha
B.A.R. Int. Series	– British Archaeological Reports, International Series, Oxford
BerRGK	– „Bericht der Römisch-Germanischen Kommission”, Frankfurt a.M.-Berlin
BJahr.	– „Bonner Jahrbücher”, Köln/Bonn
BMJ	– „Bodendenkmalpflege in Mecklenburg-Vorpommern”, Lübstorf (wcześniej: „Bodendenkmalpflege in Mecklenburg. Jahrbuch ...”, Schwerin/Rostock/Berlin)
CRFB	– Corpus der römischen Funde im europäischen Barbaricum
FAP	– „Fontes Archaeologici Posnanienses” (wcześniej: „Fontes Praehistorici”), Poznań
Inf.Arch.	– „Informator Archeologiczny. Badania rok ...”, Warszawa
InvArch.	– „Inventaria Archaeologica, Pologne”, Warszawa-Łódź
JmV	– „Jahresschrift für mitteleuropäische Vorgeschichte”, Halle/Saale
JRGZM	– „Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz”, Mainz
KHKM	– „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, Warszawa
KSIA	– Kratkie soobšeniâ Instituta arheologii Akademii nauk SSSR (Краткие сообщения Института археологии Академии наук СССР), Moskva
MIA	– Materialy i issledovaniâ po arheologii SSSR (Материалы и исследования по археологии СССР), Moskva
MatArch.	– „Materiały Archeologiczne”, Kraków
MS	– „Materiały Starożytne”, Warszawa
MSiW	– „Materiały Starożytne i Wczesnośredniowieczne”, Warszawa
MSROA	– „Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego”, Rzeszów-Krosno-Sandomierz-Tarnów (-Przemysł/Tarnobrzeg)
MZP	– „Materiały Zachodniopomorskie”, Szczecin
PA	– „Památky archeologické” (wcześniej: „Památky archeologické a místopisné”), Praha
PArch.	– „Przegląd Archeologiczny”, Poznań
PMMAE	– „Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi. Seria Archeologiczna”, Łódź
PomAnt	– „Pomorania Antiqua”, Gdańsk
Prahistoria ziem polskich	– <i>Prahistoria ziem polskich</i> , tom I: <i>Paleolit i mezolit</i> (red. W. Chmielewski, W. Hensel), Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1975; tom II: <i>Neolit</i> (red. W. Hensel, T. Wiślański), Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1979; tom III: <i>Wczesna epoka brązu</i> (red. A. Gardawski, J. Kowalczyk), Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1978; tom IV: <i>Od środkowej epoki brązu do środkowego okresu lateńskiego</i> (red. J. Dąbrowski, Z. Rajewski), Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1979; tom V: <i>Późny okres lateński i okres rzymski</i> (red. J. Wielowiejski), Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1981
Prussia	– „Sitzungsberichte der Altertumsgesellschaft Prussia” (później: „Prussia. Zeitschrift für Heimatkunde”), Königsberg.
PZ	– „Praehistorische Zeitschrift”, Berlin-New York
RArch.	– „Recherches Archéologiques”, Kraków
RB	– „Rocznik Białostocki”, Białystok
RGA	– Reallexikon der Germanischen Altertumskunde: 1. wyd.: J. Hoops (wyd.), tomy 1–4 (K. J. Trübner, Straßburg 1911–1919), 2. wyd.: H. Jankuhn, H. Beck i in. (wyd.), tomy 1–35 (de Gruyter, Berlin-New York 1973–2007).
RO	– „Rocznik Olsztyński”, Olsztyn
RosArh.	– „Rossijskaâ arheologią” (Российская археология), Moskva
SJahr.	– „Saalburg Jahrbuch”, Berlin-New York
SlA	– „Slovenská archeológia”, Bratislava
SovArh.	– „Sovetskaâ arheologią” (Советская археология), Moskva
SprArch.	– „Sprawozdania Archeologiczne”, Kraków
SprPMA	– „Sprawozdania P.M.A.”, Warszawa
WA	– „Wiadomości Archeologiczne”, Warszawa
ZfE	– „Zeitschrift für Ethnologie”, Berlin
ZNUJ	– „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego”, Kraków
ZOW	– „Z otchłani wieków”, Warszawa

Sprzedaż / Retail:
Długa 52 (Arsenał), 00-241 Warszawa

Sprzedaż wysyłkowa / Mail order:
tel./phone: +48 22 5044 872, +48 22 5044 873
e-mail: wydawnictwapma@pma.pl

Państwowe Muzeum Archeologiczne. Warszawa 2015. Wydanie I. Nakład 300 egz.
Druk i oprawa: DRUKARNIA Janusz Bieszczad, ul. Moszczenicka 2, 03-660 Warszawa